

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA
MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI
O‘RTA MAXSUS, KASB-HUNAR TA‘LIMI MARKAZI

N. MAHMUDOV, A. RAFIYEV,
I. YO‘LDOSHEV

NUTQ MADANIYATI VA DAVLAT TILIDA ISH YURITISH

Akademik litsey va kasb-hunar kollejlari uchun darslik

To‘ldirilgan yettinchi nashri

*Cho‘lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi
Toshkent – 2013*

UO‘K: 811.512.133’271.2
KBK 65.050.2ya722
M37

*Oliy va o‘rta maxsus, kasb-hunar ta’limi
o‘quv metodik birlashmalar faoliyatini
muvofiqlashtiruvchi Kengash nashrga tavsifiya etgan*

Taqrizchilar:

Y. Tojiyev – *filologiya fanlari doktori, professor,*
S. Usmonov – *filologiya fanlari nomzodi, dotsent.*

SHARTLI BELGILAR:

– **bilib oling**

– **esda tuting**

Mahmudov N.

M 37 Nutq madaniyati va davlat tilida ish yuritish: akademik litsey va kasb-hunar kollejlari uchun darslik./ N. Mahmudov, A. Rafiyev, I. Yo‘ldoshev; O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi, O‘rta maxsus, kasb-hunar ta’limi markazi. – To‘ldirilgan yettinchi nashri. – T.:, Cho‘lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2013 — 144 b.

I. Rafiyev A. II. Yo‘ldoshev I.

ISBN 978-9943-03-540-7

«Nutq madaniyati va davlat tilida ish yuritish» darsligi ushbu faning namunaviy o‘quv dasturi asosida yaratilgan. Unda yozma nutq savodxonligini oshirish, matn yaratish va uni ijodiy o‘zgartira olish yo‘llari, o‘zbek hujjatchiligi tarixi, hujjat turlarini tuzish, zaruriy qismlarni to‘g‘ri qo‘yish, ish yuritish madaniyatiga oid nazariy ma’lumotlar, bu mavzularni mustahkamlashga oid mashq va topshiriqlar berilgan.

Darslikdan oliy o‘quv yurtlari talabalari va o‘qituvchilar, ish yuritish xodimlari foydalanishlari mumkin.

UO‘K: 811.512.133(075)

KBK 65.050.2ya722

ISBN 978-9943-03-540-7

© Cho‘lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2011
© Cho‘lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2013

K I R I S H

Respublikamiz ijtimoiy hayoti va xalq xo'jaligining barcha sohalarida davlat tilida jahon o'lchovlariga mos tarzda ish yurita olish, milliy-ma'naviy qadriyatlarni puxta egallash, o'z fikrini yozma shaklda to'g'ri ifodalay bilish kabi talablar barkamol mutaxassislar tayyorlashning muhim shartidir. Shu maqsadda amaldagi o'quv dasturi asosida akademik litsey talabalari uchun ilk marotaba «Nutq madaniyati va davlat tilida ish yuritish» darsligi yaratildi.

Darslikning asosiy qismi va ilovasida berilgan ta'limiy o'quv materiallari mazmuni o'quvchilarning nutqiy savodxonligini oshirishga, yozma nutqini rasmiy-idoraviy uslub me'yorlari asosida to'g'ri shakllantirishga, hujjatchilik — munshaot ishini puxta egallashlariga qaratilgan. Ushbu maqsadda adabiy til me'yorlari, matn qurilishi, hujjat turlari va ularning tarkibiy qismlari, to'g'ri hujjatlashtirish yo'llari kabi masalalar yuzasidan ixcham va tushunarli tilda zarur nazariy ma'lumotlar «Bilib oling», «Esda tuting» ruknlari ostida berilgan.

Nazariy mavzular sifatida ajratilgan «Til va nutq», «Yozma nutq savodxonligi», «Adabiy til me'yorlari», «Nutqning uslubiy shakllari», «Matn turlari va tarkibi», «Hujjat turlari va ish yuritish asoslari» qismlari darslikda yagona uslubiyotga bo'y-sundirilgan tarzda talabalarning ham nazariy bilimlarini oshirishga, ham nutqiy savodxonlik bo'yicha amaliy ko'nikmalarini mustahkamlashga xizmat qilishi lozim. Talabalarning davlat tilida ish yuritish qobiliyatini o'stirishga qaratilgan nazariy-amaliy materialga turli shakl va mazmundagi matnlar, ish qog'ozlari, hujjatlar namunasini tuzish, ularda mantiqiy izchillikni ta'minlash hamda zarur leksik-sintaktik vositalardan o'rinli foydalanish usullarini o'rgatishda fan o'qituvchisi darslikdagi mashq va topshiriqlarni to'liq bajartirishi, ularni to'ldirishi maqsadga muvofiq bo'ladi.

NUTQ MADANIYATI

TIL VA NUTQ

- ◆ **Tilning ijtimoiy-ma'rifiy vazifalari**
- ◆ **Tafakkur va til**
- ◆ **Til va nutq**
- ◆ **O'zbek tili taraqqiyoti**

1- topshiriq. Matnni o'qing. Tilning ijtimoiy-ma'rifiy vazifalari ifodalangan gaplarni sharhlang.

Dunyoga kelgan har bir bola haqiqiy inson bo'lib yetishi-shi uchun juda ko'p narsalarni bilishi kerak.

U o'ziga kerakli bilimni ko'rib, eshitib va o'qib o'rganadi. Eshitib, o'qib o'rganish til vositasida amalga oshadi va uning imkoniyati cheksizdir. Agar til bo'lmay, har bir kishining tirikligi uning o'z tajribasiga asoslangan bo'lsa edi, inson shu kungacha hayvon qanday yashasa, shunday yashagan va bugungi moddiy-ma'naviy taraqqiyotga erishmagan bo'lardi.

Tilning birligi, ma'rifiy ahamiyati shundan iboratki, til tufayli jamiyat a'zolarining har birida hosil bo'lgan bilim om-malashib, uning ko'pchilik tomonidan rivojlantirilishiga imkon tug'iladi.

Undan tashqari, til tufayli bilim avloddan avlodga og'zaki va yozma tarzda qoldiriladi, natijada yangi avlod o'tgan avlodning ishini yangidan boshlamasdan, uni davom ettiradi.

Til ilm olishda zamon va makon g'ovini o'rtadan ko'taradi. U tufayli eng qadimgi ma'lumotlarga ega bo'lamiz va hatto kelgusiga oid ma'lumotlarni ham olamiz. Til tufayli sezgi a'zolari bilan bilib bo'lmaydigan narsalarni ham o'rganamiz. Ko'rinishi, shakli bir narsalarning aksi ongimizga o'rnashishi mumkin, lekin shaklsiz narsalarni biz faqat so'z shaklida o'zlashtiramiz. Xuddi shuningdek, mavjudotning ko'rinmas ichki jihatlarini ham so'z shaklida o'zlashtiramiz va til vositasi bilan o'zgalarga tushuntiramiz.

Tilni o'rganish va o'rgatishni osonlashtiradigan yana bir jihati shundaki, u umumlashtirish xususiyatiga ega. So'z yordamida biz mavjudotni o'rganib, umumiy tushunchalar hosil qilamiz va bu tushunchalar mavjudotning umumiy xossalari o'rganishga, hatto ularning haqiqatini idrok etishga imkoniyat tug'diradi.

Alibek Rustamov, «So'z xususida so'z» kitobidan.

2- topshiriq. Matn asosida quyidagi savollarga javob bering:

1. Til ijtimoiy hodisa sifatida jamiyat taraqqiyotida qanday o'rin tutadi?
2. Til va madaniyat tushunchalari o'rtasidagi bog'liqlik nimanidan iborat?
3. «Til robitayi vositayi olamiyondur» (Avaz O'tar) jumlasini izohlang.
4. Bilim egallashda til qanday vazifani bajaradi?
5. Fikrlash bilan so'zlash o'rtasidagi bog'liqlik va farqni tushuntiring.

1- mashq. Gaplarni ko'chirib, ajratilgan so'zlarning ma'nosini izohlang.

1. Har bir millatning tili ikki xil **ijtimoiy** vazifani bajaradi: bir tomondan, jamiyat a'zolari orasida o'zaro **aloqa** uchun xizmat qilib, ularni birlashtiradi, ikkinchi tomondan, bir millatni boshqasidan ajralib turishini ta'minlaydi. 2. Har bir millatning dunyoda borlig'in ko'rsatadurg'on **oyinayi hayoti** til va adabiyotidir. Milliy tilni yo'qotmak, millatning **ruhini** yo'qotmakdur (*A. Avloniy*). 3. Tildagi har bir so'z, uning har bir shakli inson **tafakkuri** va tuyg'usining natijasidir, o'sha tafakkur va tuyg'ular orqali so'z yordamida mamlakat tabiati va xalq tarixi ifoda etilgan (*K. Ushinskiy*). 4. Ki har neni **bil-mish** odamizod, Tafakkur birla qilmish odamizod (*A. Navoiy*). 5. Kim ravshan **fikrlasa**, u ravshan bayon etadi (*N. Bualo*). 6. Til fikrni yaratuvchi a'zodir. **Aqliy faoliyat** va til yaxlit butunlikni tashkil etadi (*V. fon Gumboldt*). 7. So'zlash **qobiliyati** hodisalar ichiga kirishning yagona va bebaho vositasidir (*L.N. Tolstoy*).

Inson faoliyatida til borliqni bilish va fikr almashish vositasi vazifasini bajaradi. Til vositasida insoniyat tomonidan jamg'arilgan bilimlar qayd etiladi, saqlanadi va avloddan avlodga yetkaziladi. Til millat ruhining ko'z-gusidir. Tilda millatning bor-yo'g'i, o'y-fikri, dunyo-qarashi, orzu-umidlari, Vatani, his-tuyg'ulari gavdalanaadi. Tildagi har bir so'z, uning har bir shakli inson tafakkuri va tuyg'usining natijasidir.

Til yaxlit bir tizim sifatidagina ijtimoiy vazifani bajara oladi. Til asosiy birliklari: tovush, so'z, qo'shimcha, gaplar orqali grammatik jihatdan ohang vositasida va mantiqan o'zaro bog'lanishda borliq haqidagi hukmlarni ifodalaydi, nimanidir tasdiqlaydi yoki inkor qiladi.

Til insoniyat tomonidan yaratilgan, unga xizmat qiladigan va har qaysi millatning ijtimoiy-madaniy taraqqiyotiga mos tarzda rivojlanib boradigan ijtimoiy hodisadir.

3- topshiriq. Alisher Navoiyning til, so'z haqidagi hikmatlarini daftaringizga ko'chirib, ularning mazmunini o'z so'zlaringiz bilan izohlang va hikmatlarni yod oling.

2- mashq. Matnni o'qib, ajratilgan so'zlar ishtirokida matn mazmuniga mos mustaqil gaplar tuzing.

Kishilar bir-birlari bilan til orqali o'zaro munosabatda bo'ladilar, bir-birlariga **fikr** va istaklarini yetkazadilar.

Alisher Navoiy tilning faqat insonlarga xos hodisa ekanligini ta'kidlab:

*Insonni so'z ayladi judo hayvondin,
Bilkim **guhari sharifroq** yo'q ondin, —*

deganlar.

Tafakkur va til bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lgan ijtimoiy hodisalardir. Inson nutqi bo'lmasa, **til vositalari** bo'lmasa, fikrlash ham bo'lmaydi. Tafakkur bo'lmasa, til, nutqning ham bo'lishi mumkin emas. Tafakkur va til bir-birisi mavjud bo'lmasa ham, ular aynan bir xil hodisa emas.

Tafakkur **botiniy olamning** inson miyasida umumlashgan, til bilan ifodalanadigan **in'ikosidir**. Til esa fikrni ifodalash usuli, uni **qayd etish** va boshqa kishilarga, avlodlarga yetkazish vositasidir. Boshqacha aytganda, til tafakkurning borliq shakli bo'lsa, tafakkur tilning **mazmunidir**.

Til milliy madaniyatning shakli sifatida tafakkurning harakati, uning faoliyati natijasida yaratilgan **ma'naviy boyliklarni** zamon va makonda abadiylashtiradi: ular doimo bir-birini taqozo qiladi, bir-birining yashashiga va rivojlanishiga yordam beradi.

4- topshiriq. Tilning bilish jarayonidagi o'rni haqida ijodiy bayon yozing. Yozma ishingizda quyidagi fikrlardan foydalaning:

— Insonning borliqni anglash, yashash va ishlash jarayonida paydo bo'luvchi narsa, voqea-hodisalarni aks ettiruvchi barcha tushuncha va tasavvurlari tilda o'z ifodasini topadi.

— So'z bilan tushuncha o'rtasidagi birlik tafakkur jarayonining o'ziga xos va ijtimoiy-tarixiy ong mahsulidir.

— Tushuncha borliqni anglash, aks ettirishning shunday shakli, u narsa va uning xossalari haqida ma'lumot berib, hamma vaqt so'zda ifodalanadi.

— Inson tafakkuri uning tili bilan birga takomillashib boradi.

Tafakkur faqat insonlarga xos bo'lgan mehnat va nutq faoliyati bilan bog'liq holda mavjuddir. Inson tafakkuri nutq bilan bevosita bog'langan holda yuzaga chiqadi va uning natijalari tilda qayd qilinadi. Demak, tafakkur jarayonining natijasi hamisha biron-bir fikrdan iborat bo'lib, bu fikr tushuncha, hukm, xulosa tarzida faqat til vositasida namoyon bo'ladi. Til tafakkur bilan chambarchas bog'liq bo'lib, fikrni reallashtiradigan, kishilarning fikr almashishlarini ta'minlab beruvchi quroldir.

3- mashq. Gaplarni ko'chiring. *Millat, til, ona tili* haqidagi gaplarning mazmunini izohlang.

1. Nechunki har bir insonning jonidan aziz narsasi din va millatidir. Ul din va millatning muhofazati ham har afrod insonga vojibdur. Oni (millatni) muhofazati ona tilining muhofazati bilan bo‘lur. Qachonki bir millat tilini yo‘qotsa, u muqaddas dinini va millatini ham yo‘qotur (*A. Zohiriy*). 2. Bobolardan bizga meros ezgu til, avlodlarga xazinayi bebaho (*Mirtemir*). 3. Til millatning birinchi haqidir. Shu haq o‘ksitilgan bo‘lsa, demak, millat o‘zini-o‘zi o‘ksitib kelgandir (*I. G‘ofurov*). 4. O‘z vataningga bo‘lgan chinakam muhabbatini o‘z tilingga bo‘lgan muhabbatingizsiz tasavvur etish mumkin emas (*K. Paustovskiy*). 5. Til g‘oya, tuyg‘u va tafakkurning jonli mujassamidir (*A.N. Tolstoy*).

5- topshiriq. Matnni o‘qing. Uni o‘zbek tilining taraqqiyoti haqida bilganlaringiz bilan to‘ldirib sharhlang.

O‘zbekiston Respublikasining «Davlat tili haqida»gi Qonuni 1989- yil 21- oktabrda qabul qilindi. Mustaqillik sharofati bilan o‘zbek tili — davlat tiliga e‘tibor kuchaydi va ona tilimizning ijtimoiy mavqeyi kengaydi. O‘zbek tilining taraqqiyoti va istiqboli to‘g‘risida g‘amxo‘rlik qilinib, bir qancha qarorlar qabul qilindi.

1995- yilning 21- dekabrda O‘zbekiston Respublikasining yangi tahrirdagi «Davlat tili haqida»gi Qonuni e‘lon qilindi. Bu qonun 24 moddadan iborat bo‘lib, uning birinchi moddasida asosiy qonunimiz bo‘lgan Konstitutsiyamizning to‘rtinchi moddasida yozilganidek, «O‘zbekiston Respublikasining Davlat tili — o‘zbek tilidir» deb yozib qo‘yilgan.

O‘zbek tilida to‘g‘ri, ifodali so‘zlash va yozish, ona tilimizning sofligi va boyligi to‘g‘risida tinmay g‘amxo‘rlik qilish, uning iste‘mol doirasini kengaytirib borish davlatimiz fuqarolarining burchi sanaladi. Xususan, har bir yosh, o‘quvchi va talaba ona tilidagi so‘z boyligini oshirish hamda til imkoniyatlaridan o‘rinli foydalanishga doimo harakat qilishi foydalidir. So‘z — fikrning qurolidir, kishi qanchalik ko‘p so‘z bilsa, uning fikrlash doirasi, dunyoqarashi ham shunchalik keng bo‘ladi.

6- topshiriq. Til to'g'risidagi maqol va hikmatlarni yozing. Ularning ma'nosini izohlash asosida «*Tilga e'tibor — elga e'tibor*» mavzusida ijodiy bayon yozing.

4- mashq. Gaplarni o'qing, ularni til va yozuv taraqqiyoti nuqtayi nazaridan tartib bilan ko'chiring.

1. VIII asrda O'rta Osiyoda islom dini bilan birga arab yozuvi ham tarqaldi. O'zbek xalqi bu yozuvdagi 28 harfga yana qo'shimcha to'rtta harf kiritib, o'z tiliga moslashtirdi. 2. 1940- yil 8- mayda O'zbekiston Respublikasi hukumati-ning qarori bilan kirill yozuviga asoslangan yangi o'zbek alifbosi qabul qilindi. Ushbu alifbo asosida «O'zbek tilining asosiy imlo qoidalari» 1956- yil 4- aprelda tasdiqlangan edi. 3. 1993- yil 2- sentabrda «Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini joriy etish to'g'risida» Qonun qabul qilinishi mustaqil Vatanimizning ma'naviy-madaniy hayotida jahonshumul ahamiyat kasb etdi. Yangi alifboga kiritilgan o'zgarishlar asosida «O'zbek tilining asosiy imlo qoidalari» ishlab chiqildi va O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasidan 1995- yil 24- avgustda tasdiqlandi. 4. O'zbek yozuvi dastlab 1929- yilda lotin grafikasiga asoslangan alifboga ko'chirilgan edi. 5. Turkiy xalqlarning ko'plab bebaho yodgorliklari qadimgi turk va uyg'ur yozuvlarida bitilgan. O'rxun-Enasoy yozuvi harf (tovush) yozuvining ancha mukammal shakli bo'lib, har bir tovush uchun maxsus shakl qo'llangan. 6. O'rta Osiyo xalqlari eng qadimdan o'z yozuv madaniyatlariga ega bo'lganlar, harf (tovush) yozuvining eng qadimgi shakllari hisoblangan so'g'd va xorazm yozuvlaridan foydalan- ganlar. Bu yozuvlar oromiy alifbosi asosida yuzaga kelgan.

O'rta Osiyoda quyidagi fonografik yozuv turlaridan foydalanilgan:

- oromiy yozuvi (miloddan avvalgi III—I asrlarda);
- so'g'd yozuvi (milodimizning I—VI asrlarida);
- xorazm yozuvi (II—III asrlarda);
- o'rxun-enasoy yozuvi (V—VIII asrlarda);
- uyg'ur alifbosi (VI—VII asrlardan XII asrgacha);
- arab alifbosi (VII—VIII asrlardan 1929- yilgacha);

- lotinlashtirilgan o‘zbek alifbosi (1929—1940- yillarda);
- rus-kirill yozuvidagi o‘zbek alifbosi (1940- yildan);
- lotin yozuvi asosidagi o‘zbek alifbosi (1996- yil sentabridan).

7- topshiriq. a) arab va kirill yozuvi asosidagi o‘zbek alifbolariga milliy tilimizning xususiyatlarini hisobga olgan holda kiritilgan qo‘shimcha harflarni tavsiflang;

b) berilgan matn asosida o‘zbek tilining rasmiy til sifatida amal qilinishi tarixi to‘g‘risida yangi matn tuzing.

Qadimdan har bir qabila, elat o‘z yozuvini muqaddas deb bilgan, o‘z tilini ulug‘lab kelgan. Ajdodlarimiz oromiy, so‘g‘d, run, uyg‘ur, arab yozuvlaridan foydalanib, boy tarixiy, madaniy meros qoldirishgan. Qoraxoniylar hukmronligi davrida turkiy tilda davlat yozishmalari olib borilgan, uning maqomi mustahkamlangan. Qoraxoniylar podshohlar o‘z turkiy tillarini «hoqoniya tili» deb e‘lon qilishgan. Buyuk tilshunos Mahmud Koshg‘ariy bu tilni uchqur tulporga, adib Yusuf Xos Hojib tog‘ ohusiga qiyos qilishgan. Hazrat Alisher Navoiy turkiy tilni o‘n sakkiz ming olamdan ham oliy olamga o‘xshatganlar.

Savol va topshiriqlar

1. *Til jamiyatda qanday vazifalarni bajaradi?*
2. *Dunyoni anglash hamda bilim olishda tilning o‘rnini asoslang.*
3. *Til va nutq o‘rtasida qanday farqlar bor?*
4. *O‘zbek tilining taraqqiyoti qanday omillarga bog‘liqligini izohlang.*

YOZMA NUTQ SAVODXONLIGI VA NUTQ MADANIYATI ASOSLARI

- ◆ **Yozma nutq**
- ◆ **Imlo qoidaları**
- ◆ **Nutq madaniyati**
- ◆ **Nutq odobi**
- ◆ **Nutq madaniyatini egallash omillari**

8- topshiriq. Matnni o‘qing va yozma nutqning mohiyatini ochuvchi so‘z, atamalarni aniqlab, ma’nolarini izohlang.

Tilning ijtimoiy vazifasi nutqiy faoliyatda, ya’ni nutq sifatida kishilar o‘rtasida aloqa, fikrlashish, so‘zlashishni amalga oshirishda yaqqol ko‘rinadi. Nutq faoliyati kishilarning bir-birlariga tushunarli bo‘lgan til vositasida o‘zaro fikr almashishlari, nutqiy aloqaga kirishishlaridir. Bu jarayon ikki shaklda amalga oshadi: og‘zaki tarzda va yozma tarzda.

Yozma nutq og‘zaki nutqdan so‘ng yozuv ta’sirida paydo bo‘lgan bo‘lib, adabiy tilning imloviy, punktuatsion, uslubiy qonun-qoidalariga bo‘ysunuvchi grafik shakldagi nutqdir. Yozma nutqning mazmuniy bo‘laklari, gaplar, ularning qismlari turli xil tinish belgilari orqali ajratib ko‘rsatiladi. Yozma nutq og‘zaki nutq kabi kishilar o‘rtasidagi bevosita aloqa vositasi emas, balki u boshqa joyda va zamonda (kelgusi davrda) yashovchi kishilar bilan aloqa bog‘lash vositasidir. Yozma manbalar orqali biz o‘tmish tariximizni o‘rganamiz va bundan kelajak avlod foydalanishini ta’minlaymiz.

Yozma nutq doirasiga ilmiy nutq, badiiy nutq, shuningdek, hujjatlar, ommaviy axborot vositalari uchun tuzilgan yozma matnlar kiradi. Yozma nutq savodxonligi har bir kishidan o‘z fikr-qarashlarini tilning imloviy-grammatik qoidalariga, adabiy til me’yorlariga rioya qilgan tarzda ifodalashni talab qiladi.

5- mashq. Gaplarni o‘qing. Yozma nutqqa xos atamalarni ko‘chirib yozing va lug‘aviy ma‘nolarini izohlang.

1. Yozma adabiy tilning madaniyligi, adabiy me‘yorlari alifbo va imlo qoidalarining mukammal va puxtaligiga ham bog‘liq. 2. Yozma matnning mazmuni, ma‘no qirralari, sintaktik va grammatik munosabatlarini aniqlashda tinish belgilari muhim o‘rin tutadi. 3. Mustaqim Mirzayev fidoyi tilshunos sifatida har kuni ikki-uch soatlik ish vaqtlarini gazeta va jurnallar tilini o‘rganish, ulardagi adabiy me‘yor buzilishlarini aniqlash, bunday xatolarni guruhlash va bartaraf etish choralari bo‘yicha tavsiya yozishga sarflar, bu ishdan hech erinmas edi. 4. Nutq madaniyatining saviyasi tilning talaffuz va imlo, grammatik, leksik va uslubiy me‘yorlaridan to‘g‘ri foydalana bilish darajasi bilan belgilanadi. 5. Fikrdagi qusur, so‘zdagi xatolarni vujudga keltiradi, so‘zdagi kemtiklar esa ishdagi xatolarni keltirib chiqadi (*D. Pisarev*). 6. Qalam — eng yaxshi muallim, qalamdan chiqqan nutq hozirgina o‘ylanganidan ko‘p yaxshiroqdir (*Sitseron*). 7. Daryodagi gavhar o‘z jilvasini g‘avvos tufayli namoyish qilganiday, til ham o‘z qudrati va nafosatini nutq ahli vositasida zuhur etadi (*A. Navoiy*).

To‘g‘ri yozish qoidalarini tilshunoslar tomonidan tuziladi va jamoatchilik muhokamasidan o‘tkaziladi. Imlo qoidalarini hukumat tomonidan tasdiqlanadi. Kishilar o‘zaro yozishmalarida, rasmiy ish yuritishda, ta‘lim jarayonida, madaniy-ma‘rifiy faoliyatda tilning imlo qoidalariga amal qilishga majburdirlar.

So‘z va qo‘shimchalarning yozilishi ma‘lum bir qoidalarga asoslanmasa, yozuvda har xillik yuzaga chiqadi, natijada bir-birini tushunish imkoniyati yo‘qoladi. Shuning uchun ham o‘zbek tilining imlo qoidalarini har bir bo‘limi bo‘yicha puxta o‘zlashtirish lozim. 1995-yilning 24-avgustida tasdiqlangan «O‘zbek tilining asosiy imlo qoidalarini»da «*Harflar imlosi*», «*Asos va qo‘shimchalar imlosi*», «*Qo‘shib yozish*», «*Chiziqcha bilan yozish*», «*Ajratib yozish*», «*Bosh harflar imlosi*» va «*Ko‘chirish qoidalarini*» nomli bo‘limlar bor.

9- topshiriq. Yozma nutq savodxonligiga erishish xususidagi o‘z fikr-mulohazalaringizni bayon etib, matn yarating.

10- topshiriq. Matnni o‘qing, nutq madaniyatiga oid gaplarni sharhlang.

Ey farzand, agar sen har qanday notiq bo‘lsang ham, o‘zingni bilganlardan pastroq tutgin, toki so‘z bilimdonligi vaqtida bekor bo‘lib qolmagaysan...

Odamlar to‘rt xil bo‘lganidek, so‘z ham to‘rt xil bo‘lgay: biri, bilinmayturg‘on va aytilmayturg‘on, ya‘ni aytishga zaruratsiz bo‘lgan so‘zlar; ikkinchisi, aytilaturg‘on va bilinaturg‘on; bunday so‘zlarga ibratomuz va aytsa bo‘ladigan so‘zlarni kiritish mumkin. Masalan, odob-axloq, nasihat tarzida aytilgan so‘zlar; uchinchisi, ham bilinaturg‘on va ham bilishga zaruratsiz, ammo aytsa bo‘laturg‘on; to‘rtinchisi, bilinaturg‘on va aytilmayturg‘on. Ammo aytilmayturg‘on va bilinmayturg‘on unday so‘zdurki, ... dunyoning salohi unga bog‘liqdir. Ul so‘zdin aytguvchiga ham, eshitguvchiga ham ko‘p naf yetar...

Kishining martabasini so‘zi bilan bilurlar, ammo so‘zning martabasini kishi bilan bilmaslar, chunki har kishining ahvoli undan chiqadigan so‘zning ostiga yashiringandir, ya‘ni bir so‘zni bir ibora bilan aytilsa, eshitgan odamning ko‘ngli undan xijolat tortgay va yana o‘sha so‘zni bir ibora bilan aytsa, eshitgan odamning joni undan rohatlanadi.

Kaykovus, «Qobusnoma»dan.

Tilning mavjud barcha vositalari va ular imkoniyatlaridan maqsadga muvofiq tarzda o‘rinli, to‘g‘ri foydalanilgan holda tuzilgan nutq madaniy nutqdir. Nutq madaniyati esa ana shu tilni — aloqa-aralashuv qurolini ishlatishga bo‘lgan munosabatdir. Bu noyob qurolni ishlatishga bo‘lgan munosabat qanchalik yomon bo‘lsa, uni ishlatishga qanchalik befarqlik bilan qaralsa, nutqning madaniylik darajasi ham shunchalik past bo‘ladi va aksincha, munosabat qanchalik yuqori bo‘lsa, nutq ham, aloqa ham shunchalik madaniy bo‘ladi.

Soʻzlovchi yoki yozuvchida til imkoniyatlariga munosabat, uning ishlatilishidagi boshqa omillar: tafakkur, ong, borliq, turli vaziyat va holatlar, maqsadga boʻlgan munosabat qanchalik yuqori saviyada boʻlsa, nutq madaniyati ham yuqori saviyada boʻladi va aks holda nutq madaniyati ham past saviyada boʻladi.

Nutq madaniyati tilni, uning qonun-qoidalarini ongli idrok etish, aniq, ravshan, ifodali nutq tuza olish mahorati, tilning ifodaviy vositalaridan mazmun va uslubga koʻra nutqiy vaziyatga qarab oʻrinli foydalana bilishdir.

- 6- **mashq.** Nutq odobi haqida sheʼriy misralarni oʻqing, maʼnosini oʻz soʻzlaringiz bilan yozing. Ajratilgan soʻzlarning maʼnosini izohlang.

Soʻzni koʻp soʻzlamay, sizlab ayt, oz-oz,
Tuman **soʻz tugunin** shu bir soʻzda yoz.

* * *

Kishi soʻz tufayli boʻladi **malik**,
Ortiq soʻz bu boshni etadi egik.

Yusuf Xos Hojib.

* * *

Oʻchukturma erni tilin, bil, bu til
Bashaqtursa, butmas, butar oʻq boshi.

* * *

Nekim kelsa erga tilitin kelur,
Bu tiltin kim **ezgu**, kim oqir boʻlur.

Ahmad Yugnakiy.

* * *

Soʻzchi holin boqma, boq soʻz holini,
Koʻrma kim der ani, koʻrgilkim, ne der.

* * *

Kim oz dedi nuqta aysh-u kom oʻldi anga,
Soʻz **qoidasida** intizom oʻldi anga.

* * *

Har kimki **chuchuk** soʻz elga izhor aylar.

Har nechaki **agʻyor** durur yor aylar.

Soʻz qatigʻi el koʻngligʻa ozor aylar,

Yumshogʻi koʻngullarni giriftor aylar.

Alisher Navoiy.

* * *

Bor soʻzni soʻz sanab tebranmasin til,

Koʻrib, oʻylab soʻzla, keragini bil.

Soʻfi Olloyor.

11- topshiriq. Matnni oʻqing, soʻng adibning nutq madaniyati haqidagi fikrlarini sharhlab, ijodiy bayon yozing.

Har bir millatning dunyoda borligʻin koʻrsatadurgʻon oyinayi hayoti til va adabiyotidir. Milliy tilni yoʻqotmak millatning ruhini yoʻqotmakdur... Zigʻir yogʻi solub, moshkichiri kabi qilub, aralash-quralash qilmak tilning ruhini buzadur. Bobolarimizga yetushgʻon va yaragan muqaddas til va adabiyot bizga hech kamlik qilmas...

Umumiy milliy tilni saqlamak ila barobar xususiy ogʻiz orasidagi tilni ham saqlamak lozimdur. Chunki soʻz insonning daraja va kamolini, ilm va fazlani oʻlchab koʻrsatadurgʻon tarozusidir. Aql sohiblari kishining dilidagi fikr va niyatini, ilm va quvvatini, qadr va qiymatini soʻzlagan soʻzidan bilurlar. «Quruq soʻz — quloqqa yoqmas», demishlar.

Agar soʻz aql va hikmatga muvofiq boʻlub, oʻziga yoki eshituvchiga bir foyda chiqaradurgʻon boʻlmasa, asalari orasida gʻungʻurlab yurgan qovogʻari kabi quruq gʻungʻurlamoq, faqat bosh ogʻrigʻidan boshqa bir narsa emasdur. Boshimizga keladurgan qattigʻ kulfatlarning koʻpi yumshoq tilimizdan keladur. Shuning uchun: «Koʻp oʻyla, oz soʻyla», demishlar.

Tillarning eng yaxshisi soʻzga usta til, soʻzlarning eng yaxshisi bilib, oxirini oʻylab soʻylangan soʻzdur.

A. Avloniy, «Turkiy guliston yoxud axloq»dan.

12- topshiriq. Nutq odobi haqida aytilgan hikmat va maqollarni daftaringizga yozing hamda oxirgi ikkitasining ma'nosini izohlab bering.

1. Yaxshi so'zlashga o'rgan va muloyim so'zlashdan boshqa narsani odat qilma, negaki, qanday so'zni gapirishni istasang, til shuni gapiradi.

Kaykovus.

2. So'zi hisobsiz – o'zi hisobsiz.
3. Chin so'z – mo'tabar, yaxshi so'z – muxtasar.
4. Takallum bila kimsa inson erur,
So'zi yo'q bahoyimg'a ne son erur.

Alisher Navoiy.

Ajdodlarimiz qadimdan to'g'ri, ta'sirchan, chiroyli gapirishga intilish va ularni odatga aylantirishga ma'rifiy-axloqiy talab sifatida qarab kelganlar. So'zni qadrlash, yaxshi so'zlay olish, so'zlaganda o'ylab, tushunib gapirish, chin so'zlash, tilni tiyish, suhbat sirlarini saqlash, ezma va vaysaqi bo'lmaslik kabilarga amal qilish nutq odobining asosiy talablari hisoblangan. Nutqiy muomaladagi bu odatlar xalqimizning o'ziga xos an'anasi sifatida yashab va takomillashib kelmoqda.

Nutq madaniyatini egallash birinchi galda hozirgi o'zbek tili va uning mavjud ifoda vositalarini puxta o'zlashtirish, adabiy til me'yorlariga to'liq amal qilish kabi lisoniy omillarga; ikkinchidan, so'zlashganda muayyan axloq-odob me'yorlariga rioya etish, o'z va o'zgalarga gapiga e'tiborli bo'lish, o'rinli so'zlash, tinglash, suhbatlashish, munozara madaniyatini bilish kabi ijtimoiy-ruhiy omillarga bog'liqdir.

7- mashq. Gaplarni o'qing. Nutq madaniyatiga oid maqol va hikmatlarni ko'chirib oling, ma'nolarini izohlang.

1. O'zbek xalqi: «O'ynab gapirsang ham, o'ylab gapir», – deb nutqqa nisbatan jiddiy munosabatda bo'lishni xush ko'radi.
2. Abu Nasr Forobiy aql va mantiq ilmiga alohida e'tibor bergan, shuningdek, mantiq bilan grammatikaning o'zaro

bog‘liqligini quyidagicha ta’kidlagan: «Mantiqning aqlga munosabati grammatikaning tilga munosabati kabidir. Grammatika odamlar nutqini tarbiyalagani singari mantiq ilmi ham tafakkurni haqiqiy yo‘ldan olib borish uchun aqlni to‘g‘rilab turadi». 3. O‘rta Osiyo xalqlarida notiqlik san‘ati «voizlik», notiq — «voiz», nutq — «va‘z» atamalari bilan nomlangan. 4. Alisher Navoiy nutq va unga amal qilish haqida quyidagilarni ta’kidlaydi: «Va‘z bir murshid va ogoh ishidir va aning nasihatini qabul etgan maqbul kishidir. Avval bir yo‘ldan bormoq kerak, andin so‘ngra elni boshqarmoq kerak. Yo‘lni yurmay kirgan itar va g‘ayrimaqsud yerga yetar». 5. So‘zni ko‘ngulda pishirib toblamaguncha tilga keltirma. Dilda bor va fikrlarning hammasi aytgulik bo‘lavermaydi. Ichda yotgan so‘zlaring — sening sirlaring. Sir esa nafasga o‘xshashdir. Chiqqan nafasday, uning ham sira qaytarilish imkoni bo‘lmaydi (*A. Navoiy*). 6. Hamma qobiliyatlardan eng yaxshisi nutq qobiliyatidir... Nutqni juda yaxshi va san‘atkorona o‘rganib ol, doimo gapga chechan bo‘lishga harakat qil. Nutqi shirin kishining mehribon kishilari ham ko‘p bo‘ladi (*Kaykovus*).

Savol va topshiriqlar

- 1. Kamolotga yetishishda yozma nutqning hissasi qanday?*
- 2. Nutq savodxonligi nimalarda namoyon bo‘lishini tushuntiring.*
- 3. Turli vaziyatlarda nutq odobiga qanday rioya qilishingizni izohlang.*
- 4. Nutq madaniyati va notiqlik san‘ati tushunchalarini farqlang.*
- 5. Sizningcha, notiqlikni qanday egallash mumkin? Tavsiyalar bering.*

NUTQ MADANIYATI SIFATLARI

- ◆ **Nutqning to‘g‘riligi**
- ◆ **Nutqning aniqligi**
- ◆ **Nutqning mantiqiyliigi**
- ◆ **Nutqning sofligi**
- ◆ **Nutqning boyligi**
- ◆ **Nutqning jo‘yaligi**
- ◆ **Nutqning ifodaliligi**

Nutq madaniyati tildan maqsadga muvofiq va ta’sirchan tarzda foydalana olishni ta’minlaydigan ko‘nikma, malaka va bilimlarning yig‘indisi bo‘lib, tilda mavjud bo‘lgan, uning imkoniyatlaridan kelib chiqadigan xilma-xil ifoda vositalaridan fikr uchun eng ma’qullarini tanlay bilish va shu asosda go‘zal nutq tuza olish mahorati hisoblanadi.

Nutqning madaniyligi to‘g‘riligi, aniqligi, mantiqiyliigi, ifodaliligi, boyligi, sofligi kabi bir qator kommunikativ sifatlarga asoslanadi. Bu sifatlarni nutqiy aloqani ta’minlash bilan birga tinglovchi yoki o‘quvchiga nutq orqali ko‘rsatiladigan ta’sirini kuchaytiradi.

Nutqning to‘g‘riligi

Madaniy nutqning adabiy til me’yorlari (talaffuz, so‘z yasalishi, leksik, morfologik, sintaktik, uslubiy me’yorlar)ga qat’iy mosligi **nutqning to‘g‘riligi** sanaladi. Nutqning to‘g‘riligi quyidagilarga asoslanadi:

- til birikmalarini to‘g‘ri, ifodali talaffuz qilish, so‘z va mantiqiy urg‘u, ohang, pauzaga e’tibor berish;
- fikrni tushunarli, mazmunli ifodalovchi so‘z, atama va birikmalarni to‘g‘ri tanlash va o‘z o‘rnida qo‘llash;

— soʻzlarni variantlik, maʼnodoshlik imkoniyatlaridan foydalanishda tinglovchining mafkurasi, dunyoqarashi, madaniy saviyasini hisobga olish;

— qoʻshimchalarni toʻgʻri ishlatish, morfologik shakllarning koʻp maʼnoligini nazarda tutish, ularning ortiqchaligi, takroriylikiga yoʻl qoʻymaslik;

— soʻzlarning oʻzaro birikish qonuniyatlariga amal qilish, gaplarni grammatik jihatdan toʻgʻri shakllantirish;

— soʻzlarni imlo qoidalariga koʻra toʻgʻri yozish va shu kabilar.

13-topshiriq. Matnni ifodali oʻqing, nutqning toʻgʻriligini asoslovchi dalillarni topib, asoslang.

Xalqimizning turmush va tafakkur tarziga nazar tashlaydigan boʻlsak, boshqalarga hech oʻxshamaydigan, ming yillar davomida shakllangan, nafaqat oʻzaro muomala, balki hayotimizning uzviy bir qismi sifatida namoyon boʻladigan bir qator oʻziga xos xususiyatlarni koʻramiz.

Misol uchun, tilimizdagi mehr-oqibat, mehr-muhabbat, mehr-shafqat, qadr-qimmat degan, bir-birini chuqur maʼno-mazmun bilan boyitadigan va toʻldiradigan iboralarni olaylik. Qanchalik gʻalati tuyulmasin, bu iboralarni boshqa tillarga aynan tarjima qilishning oʻzi mushkul bir muammo.

Shuni aytish lozimki, bu tushunchalar kimdir shunchaki oʻylab topgan shirin kalom, quloqqa xush yoqadigan soʻzlar emas. Bunday tushunchalar asrlar mobaynida el-yurtimizning dunyoqarashi, maʼnaviy hayotining negizi sifatida vujudga kelgan, ong-u shuurimizdan chuqur joy olgan buyuk qadriyatlarning amaliy ifodasidir.

Masalan, ezgu odatimizga aylanib ketgan mehr-oqibat tushunchasini oladigan boʻlsak, uning juda teran tarixiy, milliy, diniy ildizlari borligini koʻrish mumkin. Bu, avvalo, insonning inson bilan, qoʻshnining qoʻshni bilan, qarindoshning qarindosh, oilaning oila bilan, eng muhimi, shaxsning jamiyat bilan uygʻun boʻlib yashashini, yetim-yesir, beva-bechora va nogironlarga, musofirlarga saxovat koʻrsatish, sidqidildan, begʻaraz yordam berishni anglatadi va bunday

xususiyatlar xalqimizning ma'naviy olamiga singib ketganini hech kim inkor eta olmaydi.

Islom Karimov, «Yuksak ma'naviyat — yengilmas kuch» asaridan.

8-mashq. Gaplarni ko'chiring, ulardagi so'zlarning qanday adabiy til me'yorlariga mosligini izohlang.

1. Yaxshi nutq tuzish uchun nahv, aruz, mantiq fanlari hamkorligidan foydalanish zarur bo'ladi. Ularning birontasiga ahamiyat bermaslik, bulardan birining qoidasi buzilishi qolgan ikkitasiga ta'sir qilmay qolmaydi (*Abu Rayhon Beruniy*). 2. Agar so'zni va ilmni yaxshi bilsang ham hech bir so'zni buzma, to'g'ri ta'rifla. So'zni bir xil gapir (*Kaykovus*). 3. Bilib so'zla, so'z bilig sanalur (*Yusuf Xos Hojib*). 4. So'zlaringda bo'lsin fikr-u o'y yoniq, bo'lsin har so'zingda bir nuqta aniq (*X. Dehlaviy*). 5. Agar tilni asramoq ko'ngulga mehnatdur, ammo so'zni siypamoq boshqa ofatdur (*A. Navoiy*).

14- topshiriq. Abu Homid G'azzoliyning «Til ofatlari kitobi»dan olingan parchani o'qing va shu asosda qisqacha bayon yozing.

Ilm nimaniki o'z ichiga olgan ekan, til uni xoh haq, xoh nohaq tomondan ifodalaydi. Ilm esa (ma'no jihatidan) barcha narsani o'z ichiga oladi. Bunday xususiyat tildan boshqa a'zolarida mavjud emas. Masalan, ko'z ranglar va shakllarigina ko'radi. Quloq tovushdan boshqasini eshitmaydi. Qo'l esa faqat jismdan iborat (ya'ni, moddiy) narsanigina ushlashga qobil. Shuningdek, boshqa a'zolar ham muayyan vazifa bilan cheklangan.

Tilning faoliyat va ta'sir doirasiga chek yo'q: yaxshilik sari yursa, oldida keng maydon, ufqlar qadar cho'zilgan. Yomonlik yo'lga kirsam, ilon-chayonlar kabi sudralib, tubsiz tubanlikka ketishi mumkin.

Bilgin! Kimki tilning jilovini bo'sh qo'yib yuborsa, shayton uni minib oladi, jar yoqasiga haydab, halokatga sudraydi. Odamlar tillari «ekkan hosil»lar tufayli jahannamga yuz tuban qulaydi. Faqat shariat bilan jilovlangan tilgina bu ofatdan najot topadi.

Kelajakda zarari tegadigan narsani gapirishdan tiyilsin. Nima maqtovg'a, nima mazammatga sabab bo'lishini bilganidan so'ng, garchi og'ir bo'lsa ham, bilganiga amal qilsin.

Insonga eng itoatsiz a'zo tildir. Chunki, bu suyaksiz a'zo-ning osongina harakatga kelishi, hech bir mashaqqatsiz yugurikligi kutilmagan oqibatlarga sabab bo'ladi. Ba'zan xalq til ofatlaridan, bu yo'ldagi tuzoqlardan saqlanishda sustkashlikka yo'l qo'yadi. Bilmaydiki, til insonni yo'ldan ozdirishda eng kuchli quroldir.

Rashid Zohid tarjimasini

Nutqning aniqligi

So'zning o'zi ifodalayotgan narsa-hodisani aniq ifodalab, tildagi ma'nosiga to'la muvofiq tarzda qo'llanilishi **nutqning aniqligi** hisoblanadi. Bunda quyidagilar e'tiborga olinadi:

- narsa-voqealarni aniq nomlash, tushuncha va uni bildiruvchi so'zning bir-biriga mosligini ta'minlash;
- ma'nodosh va ko'p ma'noli so'zlardan mosini tanlash hamda ulardan nutqda o'rinli foydalanish;
- eskirgan so'zlarning qo'llanish o'rni va qo'llashni bilish;
- paronim so'zlarning ma'nolarini farqlagan holda to'g'ri qo'llash;
- kasb-hunarga oid so'zlar va atamalarni o'z o'rnida aniq qo'llash;
- so'zlarning o'z hamda ko'chma ma'nolari, ma'no qirralarini farqlash va shu kabilar.

9- mashq. Gaplarni o'qing va ko'chirib yozing. O'z o'rnida va o'z ma'nosida qo'llangan so'zlarni aniqlang. Ajratilgan so'zlarning ma'nolarini izohlang.

1. Quyoshning **oltin** qalami nur taratar edi.
2. Odamning qo'li — **gul**, xalqim eking gul, yashasin tobora obod shahrimiz (*S. Zunnunova*).
3. Nimani aniq tasavvur etolmasang, uni shu qadar chalkash gapirasan: noaniq va **chalkash** ifoda faqat fikrning belgisidir (*N. G. Chernishevskiy*).
4. Nodon-

lardek **yuzlab** soʻzni qilma qator, donolardek bir soʻz degil, lek maʼnodor (*S. Sheroziy*). 5. Sizlar bilan gaplashganimda oʻzimning **qora oʻtmishimda** ham baʼzi **yorugʻ nuqtalar** boʻlganligini his qilyapman (*A. Muxtor*).

15- topshiriq. Parchani oʻqing, nutq aniqligi buzilgan holatlarni aniqlang.

...Endi biz-ku, oʻtdik, bolalarimiz ham bizday boʻlmasin deng. Buning uchun bolalarga har xil adabiyotlardan oʻqitish kerak. Bu toʻgʻrida ham hozirgi tarbiya oʻchoqlarimizning beparvoligi bor. Chunonchi, men u kuni oʻgʻlingizni imtihon qilib koʻrdim. Mazasi yoʻq! Hatto Saltikov bilan Shchedrin, degan mashhur yozuvchilarni bir-biridan farq qilolmaydi, ikkovi bitta odam deydi. Kula-kula oʻlibman. Sizga aytaman deb esimdan chiqibdi.

Zargarov «oʻgʻlim aʼlochi» deb hech kimga soʻz bermas edi, Qutbiddinovning bu kulgisi uni tamom oʻldirdi.

— Rosti bilan shunday dedimi? Adabiyotdan ham «aʼlo» baho olgan edi-ku.

— Adabiyot muallimi oshnangizdir.

— Be, Saltikov bilan kim dedingiz hali, Shchedrinmi? Shuni bilmasa men qulogʻini tagi bilan sugʻurib olaman.

Qutbiddinov hamon kular edi.

— Bilmaydi, bahuzur sugʻurib ola bering, azbaroyi xudo, ikkovi bir odam deydi.

Qutbiddinovning meʼyoridan ortiq kulgisi Zargarovning gʻashini keltirdi. Nima boʻlib uning ogʻzidan «mening oʻgʻlim bilmasa, sening oʻgʻling ham bilmaydi» degan mazmunda soʻz chiqib ketdi. Qutbiddinov ham oʻzining oʻgʻliga ishonganligi uchun, Zargarovning bu boʻhtoniga darrov, issigʻida zarba bergisi keldi.

— Hozir, hozir, — dedi, — Suyar! Ho, Suyar! Bu yoqqa chiq, oʻgʻlim! E, yotganmiding? Mayli, bu yoqqa oʻtir. Bizga bir narsani hal qilib ber: Saltikov katta yozuvchimi, Shchedrin katta yozuvchimi?

Suyar goh otasiga, goh Zargarovga qarar va hayron edi.

— Yoq, savolni notoʻgʻri qoʻydingiz, — dedi Zargarov.

— Bunday: Saltikov ilgari oʻlganmi, Shchedrinmi?

— Ikkovi bitta odam-ku! — dedi Suyar, nima gap ekanini bilolmay.

Zargarov qiyqirib kuldi, chapak chaldi va bunga ham qanoat qilmay oʻrnidan turib oʻyinga tushdi.

Qutbiddinov doʻq urdi:

— Saltikov bilan Shchedrin-a? Kim aytadi senga?

— Oʻzim bilaman, kitobda bor...

A. Qahhor, «Oʻjar» hikoyasidan.

16- topshiriq. Sheʼrni ifodali oʻqing, undagi maʼnodosh va zid maʼnoli soʻzlarni aniqlab, maʼnolarini izohlang.

Barcha shodlik senga boʻlsin,
Bor sitam, zorlik menga.
Barcha dildorlik senga-yu,
Barcha xushtorlik menga.

Sen mening jonimni olgin,
Men sening darding olay.
Barcha sogʻliq senga boʻlsin,
Barcha bemorlik menga...

Bu jahonning rohatin ol,
Bor azobin menga ber.
Senga boʻlsin barcha orom,
Barcha bedorlik menga.

Senga boʻlsin nurli kunduz,
Menga qolsin qora tun.
Barcha gulshan senga boʻlsin,
Bor tikanzor menga...

Senga sheʼrni bitsin Erkin,
Yirtib otmoq oʻz ishing.
Kasbi inkorlik senga-yu,
Aybga iqrorlik menga.

Erkin Vohidov

Nutqning mantiqiyliigi

Nutqda soʻzlar va gaplar oʻrtasidagi maʼnoviy-mazmuniy aloqalarning ifodalayotgan fikrdagi mantiqiy mohiyat va uning rivojlanib borishiga mos kelishi **nutqning mantiqiyliigi** sanaladi.

Nutqning mantiqiyliigi quyidagilarni taqozo etadi:

- mantiqiy tafakkur qoidalarini bilish;
- bir fikrni ikkinchisiga bogʻlay olish va bu orqali fikr izchilligini taʼminlash;
- tushuncha va fikrlar oʻrtasidagi munosabatlarning mantiqiyliigiga erishish;
- oʻz fikrini asoslay bilish, uning toʻgʻriligini dalillar bilan isbotlash;
- bildirilayotgan fikrlar oʻrtasida ziddiyat boʻlmashligiga erishish;
- soʻzlarning maʼnoviy-mazmuniy mohiyati, ularning gapda oʻzaro bogʻlanish xususiyatlari va tartibini bilish, jumla va gaplarning fikr mazmuni bilan muvofiq boʻlishiga erishish;
- mantiqan bir-biriga zid, oʻzaro aloqador boʻlmagan tushunchalarni ifodalovchi soʻzlarni nutqda qoʻllamaslik va shu kabilar.

10- mashq. Maqol va hikmatlarni daftaringizga koʻchiring, ular mazmunidagi mantiqiy bogʻliqlikni asoslang.

1. Shamol boʻlmasa daraxtning uchi qimirlamaydi.
2. Tilingni yaxshi ishlatsang, qurolidan yaxshi foydalanadigan ovchi kabi boʻlasan.
3. Til ravshanligi – tafakkur ravshanligining natijasi, ravshan fikr esa muqarrar ravshan shaklni taqozo etadi.
4. Fikrdagi qusur soʻzdagi xatolarni vujudga keltiradi, soʻzdagi kemtiklar esa ishdagi xatolarni keltirib chiqaradi.
5. Usta koʻrmagan shogird har maqomga yoʻrgʻalar.
6. Ipni har qancha boʻyagan bilan ipak boʻlmaydi.
7. Nonni katta tishlasang ham, gapni katta gapirma.

17- topshiriq. Matnni oʻqing, gaplarni oʻzaro bogʻlovchi vositalarni aniqlang.

Bir kun shoh o'ng qo'l vaziri bilan shikordan qaytib kelayotganda pastdan bir uyning oldida beli bukchaygan, hassaga tayangan holda bir qo'li oldinda tilanchilik qilib yurgan qariyaga ko'zi tushadi. Shoh vazirga ishora qilib deydi: —Hu anovi mo'ysafidni ko'rayapsanmi? Bizlarga yoshligimizda saboq bergan Ali Safiy degan ustozga juda o'xsharkan-a?

Vazir: — O'sha qariya Ali Safiyning xuddi o'zidir, — dedi.

Shoh darg'azab bo'ldi: — Men yurt hukmdori, sen vazir bo'la turib, bizga alifbodan saboq bergan ustozimizning shunday ko'yg'a tushishiga sabab ne?

— Men ustozga ko'p bor maslahat soldim, unamadi. Yaxshisi, o'zingiz borib so'rang, — dedi vazir.

Shoh otdan sakrab tushib, Ali Safiy hazratlarining oldiga borib, ko'rishdi.

— Ustoz, bu ahvolotingizning boisi nedur? — deb so'radi.

— To'g'ri, — o'smoqchilab so'z boshladi ustoz, — men sizlarga chin dildan, chin so'zdan saboq berdim. Menga ham saboq bergan ustozlar ko'p bo'lgan. Ular ichida ikkitasi meni hush ko'rib, doim ardoqlab yurardi. Biri nima deyishni o'rgatardi, ikkinchisi esa nima demaslikni. Nima demaslikni bilaman-u, nima deyishni o'rganishim kerak, — deb, birinchi ustozga qo'l berdim, oqibatda shunday ko'yg'a tushdim. Keyin anglab yetdim: nima deyishdan ko'ra, nima demaslikni bilish donolik ekan.

Navoiy o'gitlaridan biri shunday: «So'zni ko'ngulda pish-qormaguncha tilga kelturma, har nekim ko'ngulda bor, tilga surma».

R. Jumaniyozov, «Nutqiy mahorat» kitobidan.

18- topshiriq. Rivoyatni o'qing, mantiqiy topqirlikka asos bo'lgan holatlarni baholang.

Abu Ali ibn Sino Bag'dodga ketayotganida Shatt daryosi bo'yida bir odam do'kon ochib, dori-darmon sotib, tabiblik da'vo qilib o'tirganini ko'rib qolibdi. Abu Ali ibn Sino tabibning do'koni atrofida biroz aylanib yuribdi va uning ishlariga razm solibdi. Shu payt bir ayol bemorning shishaga

solingan peshobini keltirib tabibga beribdi. Tabib ayolga qarab:

- Kasal yahudiyimi? – debdi va yana qo‘shib qo‘yibdi,
- sen shu kasalning xizmatkorimisan?

Ayol uning so‘zini tasdiqlabdi.

Tabib yana ayolga qarab:

- Kasalning uyi sharq tomondami? – deb so‘rabdi.
- Ha, shunday, – deb uning so‘zini tasdiqlabdi ayol.
- Kasal kecha qatiq ichganmidi?
- Ha.

Hamma uning donoligiga qoyil qolibdi. Ibn Sino ham taajjublanibdi. Haligi tabibning qo‘li bo‘shagandan so‘ng Ibn Sino uning oldiga boribdi-da:

- Bu narsalarni sen qanday bilding? – deb so‘rabdi.
 - Sening Abu Ali ibn Sino ekanligingni qanday bilgan bo‘lsam, bu narsalarni ham shunday bildim, – debdi tabib.
 - Bu undan ham mushkulroq ish-ku, – debdi Ibn Sino.
- Tabib debdi:

– Shishani menga uzatganida qarasam, ayolning yengi kir ekan, demak u birovning xizmatkori bo‘lishi kerak deb o‘yladim. Yahudiy musulmonning xizmatini qilmaydi. Shuning uchun ham xo‘jasining yahudiyligi aniq edi. Ayolning kiyimiga qatiq tomganini ko‘rib, darrov angladimki, o‘sha uyda qatiq ichishgan va ozroq bemorga ham berishgan. Yahudiylarning uyi odatda sharq tomonda bo‘ladi. Demak, bemor shaharning sharq tomonida yashaydi.

«Hikoyat va rivoyatlar» kitobidan.

Nutqning sofligi

Nutqning sofligi adabiy til me‘yorlariga va jamiyatning ma‘naviy-axloqiy qoidalariga bo‘ysunishi bilan belgilanadi.

Nutqning sofligini ta‘minlash quyidagilarga bog‘liq:

- nutqda shevaga xos so‘zlar, ibora, grammatik shakl-qo‘shimchalar, urg‘u va talaffuzni qo‘llamaslik;
- boshqa tillarga xos so‘z va so‘z birikmalarini o‘rinsiz qo‘llamaslik;
- jargon va argolar, dag‘al, qo‘pol va parazit iboralarni qo‘llamaslik;

— idoraviy yozishmalarda qo‘llanadigan, qolip-
lashgan so‘z va iboralardan voz kechish va shu kabilar.

11- mashq. Gaplarni o‘qing, nutqning jamiyat ma’naviy-axloqiy qoidalariga muvofiq tuzilishini ifodalovchi so‘z birikmalarini aniqlab, daftaringizga ko‘chiring.

1. Har neki senga yetar lison og‘rig‘idin, Bilgilki, qat-tiqdurur sinov og‘rig‘idin (*Alisher Navoiy*). 2. Yaxshi so‘zlash-ga o‘rgan va muloyim so‘zlashdan boshqa narsani odat qilma, negaki, qanday so‘zni gapirishni istasang, tiling shuni gapiradi (*Kaykovus*). 3. Kishi so‘z tufayli bo‘ladi malik, ortiq so‘z qiladi bu boshin egik (*Yusuf Xos Hojib*). 4. Bundin nari betakalluf va ravshan va pok alfoz bila biti: ham senga tashvish ozroq bo‘lur va ham o‘qig‘uvchig‘a (*Z. M. Bobur*). 5. So‘zlaganda sharoitni, suhbatdoshingni hisobga ol, beo‘rin so‘z aytma (*A. Navoiy*). 6. So‘zing kiyimingdek bekam-u ko‘st qil, Yoki kiyimingni so‘zingga rost qil (*N. Xusrav*). 7. Yaxshi, ezgu so‘z (nutq) kishiga obro‘, baxt keltiradi. Ezgu so‘zli bo‘l (*A. Navoiy*).

19- topshiriq. Hikoyatni o‘qing va muomala, nutqning ja-miyatdagi o‘rni haqida maqola yozing.

* * *

Xusrav I ning vaziri Buzurgmehrardan inson uchun zarur narsa nima, deb so‘ragan ekanlar, u:

- Tug‘ma zehn, – deb javob beribdi.
- Tug‘ma zehn bo‘lmasa-chi? – deya so‘rasalar:
- Odob va ilm o‘rgansin, – debdi.
- O‘rganolmasa-chi? – deb so‘rasalar:
- Mol-davlat, zar-u zevar orttirsin, bu ham ko‘p ayblarni berkitadi, – debdi.
- Eplolmasa-chi?
- Unda, sertavoze va seriltifot bo‘lsin, bu ham odamning ziynati.
- Bu ham qo‘lidan kelmasa-chi?
- Unda bunaqa tiriklikdan o‘lgan afzalroq, ham odamlar undan qutuladi, ham o‘zi-o‘zidan qutuladi.

«Hikoyat va rivoyatlar» kitobidan.

20- topshiriq. Abu Homid G‘azzoliyning «Til ofatlari kitobi»dan olingan parchani o‘qing va uning mazmuni asosidagi xulosalaringizni 5–6 ta gap bilan ifodalang.

Xunuk eshitiladigan iboralarning aksari albatta so‘kishda qo‘llanadi. Bunday iboralar behayolik darajasiga, ya‘ni bir-biridan bepardaroq bo‘lishiga qarab farqlanadi.

Shuningdek, bunday iboralar har o‘lkaning odatiga ko‘ra ham tafovutlidir. Deylik, shaharning bu chekkasida quloqqa yomonroq eshitiladigan iboralar, shaharning u chekkasida umuman taqiqlangan bo‘lishi yoki ikkalasining orasida unisiga ham, bunisiga ham o‘tib turadigan darajada farqlanishi mumkin.

Ahli ayolga nisbatan ham ishoratan gapirish go‘zal va ma‘qul ko‘rilgan odat hisoblanadi. Masalan: «Mening xotinim falon dedi», — deyilmaydi. Balki: «Ichkari xonada shunday gap aytili» yoki «Parda orqasidan shunday gap eshitildi» yoxud «bolalarning onasi aytdi», — deyilishi hayoga yaqinroq. Bu borada ziyrak va «yopiq»roq bo‘lish maqtovga munosib sifatdir. Ochiqlik esa xunuk, qolaversa, behayolikka boshlaydi.

Xijolatga sabab bo‘ladigan pes, kal, bavoisir kabi jismoniy ayblarni ochiq aytish ham durust emas. Balki, vaziyatga qarab, ramzlar bilan ishora qilish odobga muvofiqdir.

Demak, uyatli ishlarni ochiqcha gapirish behayolikka kiradi va bularning barchasi til ofatlaridandir.

Ato ibn Horun deydi: «Umar ibn Abdulaziz tilga e‘tiborli kishi edi. Qo‘ltig‘iga yara chiqqanida uni ko‘rishga bordik. Undan: «Yara qayeringizga chiqdi?» — deb so‘radik. «Qo‘limning ich tarafiga», — dedi u».

Ozor yetkazishni qasd qilish, surbet va fosiq kishilar davrasiga ko‘p qo‘shilish, so‘kishga odatlanish kabi illatlar behayolikka sabab bo‘ladi.

Rashid Zohid tarjimasi

Nutqning boyligi

Nutqda tilning rang-barang unsurlari va imkoniyatlaridan ustalik bilan foydalanish orqali nutqning ta‘sirchanligi, to‘g‘riligi hamda qiziqarligini ta‘minlash nutq boyligiga bog‘liq.

Nutq boyligiga erishishda quyidagilarga amal qilinadi:

- fikr ifodasida bir xillikdan qochish;
- yetarli soʻz boyligiga ega boʻlish, soʻzlarning turli maʼnolari, gap modellari, ohang turlarini bilish va oʻrinlisini tanlay olish;
- aynan bir xil tushuncha yoki fikrni ifodalashda turli-tuman soʻzlar, gap qurilishlari, ohangni qoʻllay bilish;
- til birliklarini oʻrinsiz takrorlamaslik, bunda leksik, morfologik va sintaktik maʼnodoshlikdan oʻrinli foydalanish va shu kabilar.

12- mashq. Gaplarni daftaringizga koʻchiring, ajratilgan soʻzlarning turlichaligi va maʼno qirralarini aniqlang.

1. Silkinish orasida uning yuzini toʻzgʻigan soch tolalari oʻrab olib, **jonsiz** bir suratga kirgizdi. Bu qiz suratida oʻtirgan **malak** qutidorning qizi — Kumushbibi edi (*A. Qodiriy*). 2. Asrlarning soʻkib chokini, Koʻzlarimga surib **xokini**, tarixlarni bir-bir **titurman**, Afsonalar topib biturman (*Oybek*). 3. Bir **qissakim**, buning **soʻnggida**, Sevishganlar topishgusidir (*H. Olimjon*). 4. Oppoq tong yetadi... kuyimga **yoʻldosh**, Koʻkda yarqiraydi kattakon quyosh (*Zulfiya*). 5. Hech bir **oshiq** oʻzidan ajrata olmaydigan shunday **achchiq-chuchuk** xayollar, yaxshi-yomon **oʻylar**, sertashvish vasvasalar... Odinani **bir nafas** tinchitmas edilar (*S. Ahmad*).

21- topshiriq. Sheʼriy parchalarni oʻqing va shu asosda oʻzbek tilining soʻz boyligi haqida matn tuzing.

I. Dona-yu dur soʻzini afsona bil,
Soʻzni jahon bahrida durdona bil.

* * *

Har kimsaki, soʻz demak shiorida durur,
Maʼno guli nutqining bahorida durur.

Soʻz kim, demasun ulki ixtiyorida durur,
Soʻz yaxshiligi chu ixtisorida durur.

Alisher Navoiy

II. Tovushlarning kichik, ulugʻi,
Tovushlarning hidi – boʻyi bor.
Tovushlarning sovuq, iligʻi,
Tovushlarning rangi-roʻyi bor.
Tovushlarning shirin-achchigʻi,
Bordir hatto yumshoq, qattigʻi.
Shoir rassom boʻlsaydi agar,
Chizar edi shunday lavhalar.

Maqsud Shayxzoda

III. Baʼzan soʻzlar «Bejoman» deb dod soladi,
Goh xuddi yov ustiga ot soladi.
Goh loqayd boʻladilar har narsaga,
Na gʻaflatga soladilar, na larzaga.
Esiz husnim deb oʻksib turadilar,
Yo azada goʻyo qah-qah uradilar...
Soʻzni qayliq saylagandek sevib sayla,
To qoʻl ura, muharrirga rashk ayla.
Gomer kabi mangukka tanla uni,
Mangu yonar topsang agar qalovini.

Asqad Muxtor

22- topshiriq. Matnni oʻqing, uning mazmuni asosida oʻzbek tilining soʻz boyligini oshirishga ulkan hissa qoʻshgan allomalar haqida maʼlumotnoma tayyorlang.

BUYUK TILSHUNOS

Abulqosim Mahmud Zamahshariy arab tilida 50 dan ortiq asar yozgan. Ular tilshunoslik, adabiyotshunoslik, geografiya, tasvir, hadis, huquq va fanning boshqa sohalariga oiddir.

Arab tili grammatikasiga oid «Al-Mufassal» asarini Makka shahrida 1121-yilda yozgan. Bu kitob arab tili grammatikasini (sarf-u nahv) oʻrganishda muhim qoʻllanma sifatida azaldan

Sharqda ham, Gʻarbda ham shuhrat topgan asarlardan hisoblanadi.

Zamahshariy xorazmshoh Abdulmuzaffarga bagʻishlab 1137-yilda yozgan «Muqaddimat-ul-adab» asarining alohida ahamiyati bor. Bu asar besh qismdan iborat. Mashhur olim bu asa qamrab olishga intilgan, ularning tarixiga katta ahamiyat bergan.

«Muqaddimat-ul-adab» fors, chigʻatoy (oʻzbek), moʻgʻul, turk va boshqa tillarga tarjima qilingan. Manbalarda koʻrsatilib, «Muqaddimat-ul-adab»ning oʻzbek tiliga tarjimasi Zamahshariyning oʻzi tomonidan amalga oshirilgan.

Olimning «Asos-ul-balogʻa» («Notiqlik asoslari») asari asosan lugʻatshunoslikka bagʻishlangan.

Fikrni chiroyli soʻz va iboralar bilan ifodalash, soʻz boyligidan oʻrinli va ustalik bilan foydalanish uchun kishi farosat va balogʻat ilmlaridan yaxshi xabardor boʻlishi kerak. Buning uchun soʻzni toʻgʻri, oʻz oʻrnida ishlatish, qoidaga muvofiq soʻzlash va yozish ham kerak boʻladi.

Zamahshariyning chuqur bilimi, dahosi va fanning turli sohalariga oid oʻlmas asarlari hali u hayot paytidayoq butun musulmon Sharqida unga shuhrat keltirgan.

U. Abdullayev, «Hamrohim» asaridan.

Nutqning joʻyaligi

Nutqda muayyan bir muloqotning maqsadi hamda sharoitlariga toʻla mos tarzda til vositalarini tanlash, ularni bir-biriga toʻgʻri bogʻlab oʻz oʻrnida qoʻllash **nutqning joʻyaligi** hisoblanadi.

Nutqning oʻz oʻrnida, yaʼni joʻyali boʻlishi quyidagilarga amal qilishni taqozo etadi:

– nutqni tinglovchi-oʻquvchining yoshi, ijtimoiy va madaniy-maʼrifiy xususiyatlariga mos ravishda tanlash;

– til birliklarini nutqning mavzusi, mantiqiy va hissiy mazmuniga muvofiq boʻlishini taʼminlash;

– til vositalarini ifodalanayotgan nutq uslubiga xos tarzda tanlash, soʻzlarning uslubiy farqlanishini nazarda tutish;

— ogʻzaki va yozma nutqda qoʻllanadigan soʻz, grammatik shakl hamda gap qurilishlarini farqlay bilish;

— badiiy tasvir vositalari, gap ohangining fikr mantigʻi, tinglovchining hissiy-ruhiy holati bilan uygʻun boʻlishiga erishish va shu kabilar.

13- mashq. Maqol va matallarni koʻchiring, mazmunini izohlang.

1. Oʻrinli soʻzga tuya choʻkadi, oʻrinsiz soʻzga hamma soʻkadi. 2. Soʻzning oʻrni — sir. 3. Soʻzga tushmagan soʻzni aytma, sozga tushmagan gʻazalni. 4. Soʻzida parishonlik — oʻzida pushaymonlik. 5. Mahalida aytar soʻzni asrama, aytmas soʻz tegrasiga yoʻlama. 6. Joyali soʻz joʻyasin topar, joʻyasiz soʻz egasin topar. 7. Soʻzni oʻz joyida ishlatgʻil, agar soʻz yaxshi boʻlsa, ammo nooʻrin ishlatilsa, garchand u har nechuk yaxshi soʻz boʻlsa ham yomon, nobop eshitilur.

23- topshiriq. Matnni oʻqing, hikoya qahramoni tilida oʻrinsiz ishlatilgan soʻz va gaplarni aniqlang hamda bu holatga munosabat bildiring.

... — Xizmatchisi savod maktabida oʻqiyotgan bir kishini traktorist savodsiz, desa alam qilmaydimi? — dedi sanʼatkor oʻzicha boʻgʻilib, — «labingdan boʻlsa olsam, e, shakarlab» deganim u kishiga yoqmapti, «boʻlsa» emas, «boʻsa» emish! Oʻzi bilmaydi-yu, menga oʻrgatganiga kuyaman! Senga oʻxshagan savodsizlar «boʻsa boʻmasa» deydi. Artist kulturniy odam — gapni adabiy qilib aytadi — «boʻlsa, boʻlmasa» deydi. Pojarniy «gugurtni yerga tashlamang» deydi, rejissorimiz esa «gugurtning yerga tashlamang» deydi. Qanday chiroylik! Pojarnimi, pojarningmi? Shoshma, nima uchun pojarni? Pojarni, albatta! Rejissorimiz juda kulturniy odam. Odam degan mana shunday boʻlsa, urishsa ham xafa boʻlmaydi kishi — ikki gapning birida «taʼbir joyiz koʻrilsa» deb turadi. Bu traktorist menga shuncha dashnom berib, koʻngil uchun bir marta «taʼbir joyiz koʻrilsa» demadi.

Xizmatchi daftar-qalam keltirib, sanʼatkorning oldiga qoʻydi.

— «J» ning kattasi qanday yozilar edi? Domlamiz bir kuni ko'rsatgan edi, esimda qolmapti.

San'atkorning jahli chiqdi.

— Endi «J» ga keldingizmi? Barjom deganda yoziladi. Kechagi barjom og'zi ochiq qolipti, gazi chiqqandan keyin bir pulga qimmat. Siz ham dunyoga kelib kulturniy bo'lsangiz-chi!.. Burningiz terladi, arting, ta'bir joyiz ko'rilsa!..

A. Qahhor. «San'atkor» hikoyasidan

24- topshiriq. Matnni o'qib, behuda va o'rinsiz so'zlashning oqibati xususida o'zaro bahs-munozara o'tkazing.

Abu Bakr ibn Iyosh hikoya qiladi: «To'rtta shoh Hind, Chin, Eron va Rum podshohlari bir joyga jamlandi. Biri dedi: «Aytmaganlarimga emas, aytgan so'zlarimga pushaymonman». Yana biri aytdi: «Qachonki bitta gap gapirgan bo'lsam, u so'z mening xo'jayinimga aylandi, men unga tobe. Gapirmagan so'zimga esa men xo'jayin bo'ldim, u menga tobe». Uchinchisi dedi: «Gapirgan gapi o'ziga qaytarilsa, zarar beradigan, agar qaytarilmasa, foyda bermaydigan gapiruvchiga ajablanaman». To'rtinchisi dedi: «Aytganlarimdan ko'ra, aytmaganlarimni rad qilish menga osonroq...»

Deylik, sen nimadir gapirding. Aslida, shu gapni gapirmasang ham bo'lardi. Ammo sen gapirding va mana shu gaping bilan o'zing uchun ahamiyati yo'q gap hududiga o'tding. Masalan, ko'pchilik ichida o'tirganingda ularga falon safarda bo'lganingni, u yerda tog'lar va daryolarni ko'rganingni, u diyorning odamlari, liboslari va taomlarini ta'rif-u tavsif qilishing ahamiyatsiz, behuda gaplar sirasiga kiradi. Bu ko'rgan-kechirganingni gapirmasang ham bo'lardi. Jim o'tirishing bilan gunohkor bo'lib qolmas eding yoki sening bu jimliging tufayli kimgadir zarar ham yetmas edi.

Senga ahamiyatsiz bo'lgan behuda narsalar haqida birovga savol berishing ham til ofatlaridandir. Avvalo, bu behuda savoling bilan o'zingning vaqtingni, qolaversa, javob berishga majbur qilingan do'stingning vaqtini zoye qilyapsan.

Yo'lda ko'rib qolgan tanishingdan: qayerdan kelyapsan? — deb so'rashing ham shunga o'xshaydi. Balki uning

qayerdan kelayotganini aytmaslikka uzri bordir. Agar senga yoqmaydigan joydan kelayotgan bo'lsa, eshitib ozorlanasan, tanishingni ham uyatli holga qo'yasan. Agar to'g'risini aytmasa, u yolg'onga aralashib, bunga sen sababchi bo'lasan.

Abu Homid G'azzoliy, «Til ofatlari kitobi» dan.

25- topshiriq. Matni o'qing, uning mazmuni asosida muomala madaniyatidagi noo'rin holatlar haqida bayon yozing.

MUOMALA

Kishilar bilan munosabat, so'zlashuv, shuningdek, ish, xizmat bilan bog'liq aloqaga *muomala* deyiladi. Eng go'zal muomala lutf-karamdir. Navoiy bobomiz buni muomalapardoz deb yozadilar. Xullas, xalqimizda odamlar bilan munosib tarzda muomala qila bilishlik madaniyat, olijanoblik alomati, deb tushunilgan.

Muomala madaniyatida, eng avvalo, xalqimizning bo'lajonligi, oilani muqaddas bilishi namoyon bo'ladi.

Notanish ikki o'zbek yigiti falakning gardishi bilan uchrashib qolgudek bo'lsa, salom-alikdan keyingina suhbatni «Uylanganmisiz?» degan gapdan boshlaydi. Agar ular o'ttiz yoshlarda bo'lsa, savol sal boshqacharoq bo'ladi: «Og'ayni, bolalardan nechta?» Ha, kasb-kor, uy-joy, boylik va shu kabi moddiy jihatlar surishtirilmaydi, bu odob doirasiga kirmaydi ham, lekin bola-chaqadan so'z ochish o'zbeklarga xos milliy odatlardandir.

Ona uchun farzandlari haqida maqtov so'zlar eshitish, ota uchun o'g'il-qizlar haqida el-yurtdan «Otangga rahmat!» degan olqish eshitish eng katta saodatdir.

O'rta yashar tanish yoki notanish erkaklar va ayollar muloqotida «Hammasidan qutilganmisiz?» degan savol o'rta tushishi tabiiy. «O'g'illarni uylantirib, qizlarni uzatib bo'ldingizmi?» Yaxshi umidlar bilan o'g'il-qiz o'stirgan ota-ona borki, farzandlarini oilali, uy-joyli qilish tashvishi bilan yashaydi, bu ular hayotining mazmuni bo'lib qoladi. O'g'il-qizlaridan tinib-tinchigan nuroniy bobolarimiz, mushfiq buvijonlarimiz endi nevara, evara, chevaralarning, quda-

andalarning tashvishi, totuvligi, yaxshi-yaxshi to‘ylar qilish niyati bilan yashaydilar: falonchi chevaramning to‘yini ham ko‘rsam, o‘lsam armonim qolmasdi, deb Yaratganga iltijo qiladilar. Risoladagi qariyalarimizning asosiy mashg‘ulotlari duogo‘ylik bo‘lib qoladi.

Barcha madaniy xalqlarda bo‘lgani singari o‘zbeklarda ham muomala «Assalomu alaykum» va «Vaalaykum assalom» dan boshlanadi, keyin hol-ahvol so‘rashishga o‘tiladi.

«*Vatan tuyg‘usi*» kitobidan.

Nutqning ifodaliligi

Nutqning tuzilishi, gapning ifodali so‘z, jumlar va iboralardan tarkib topishi, badiiy-tasviriy vositalariga ko‘ra tinglovchi diqqatini jalb qila olishi **nutqning ifodaliligi** sanaladi.

Nutqning ifodali, ta’sirli bo‘lishi quyidagilarga asoslanadi:

— so‘zlar talaffuzida unli tovushni cho‘zish, undoshlarni ikkilantirish, ularni takrorlash, bo‘g‘inlarga bo‘lish, so‘z va qo‘shimchalar urg‘usini to‘g‘ri qo‘yish;

— ohang tezligi, yuqori-pastligini o‘zgartirish;

— frazeologik ibora, maqol, matal va hikmatlardan o‘rinli foydalanish;

— ko‘chma ma’noli so‘zlar, sifatlash, metafora va boshqa ko‘chmalarni qo‘llash va shu kabilar.

26- topshiriq. Matnni o‘qing, gaplardagi tasviriy vositalarni aniqlab, daftaringizga ko‘chiring.

...Odamlar, o‘g‘ri devorni qachon va qanday asbob bilan teshgani, ho‘kizni qaysi tomonga olib ketgani, uni qaysi bozorda sotish mumkin ekanligi to‘g‘risida bahslasha-bahslasha tarqaldi. G‘ovur bosildi. Qobil boboning kampiri yig‘idan to‘xtab, ellikboshini duo qila ketdi.

Ellikboshi o‘g‘ri teshgan yerni yana bir ko‘rdi. Qobil bobo, qo‘l qovushtirib, uning ketidan yurar va yig‘lar edi.

— Yig‘lama, yig‘lama, deyman! Ho‘kizing oq poshsho qo‘l ostidan chiqib ketmagan bo‘lsa topiladi.

Ellikboshi ho‘kizni juda naqd qilib qo‘ydi — go‘yo u ko‘chaga chiqsa bas — ho‘kiz topiladi. Bu «xudo yallaqagur» shunchalik qilgandan keyin bir nima berish lozim-da. Tekinga mushuk oftobga chiqmaydi. Bu odam ellikboshi bo‘lish uchun ozmuncha pul sochganmi? Mingboshining bir o‘ziga yetti yuz bog‘ beda, bir toy bergani ma‘lum. Poshsholikdan oylik yemasa! Qobil bobo hamyonini qoqishtirib, borini ellikboshiga berdi, yana qancha duo qildi. Ellikboshi beto‘xtov aminga xabar qilmoqchi bo‘lib chiqib ketdi.

Kechqurun Qobil bobo aminning oldiga boradigan bo‘ldi. Quruq qoshiq og‘iz yirtadi, aminga qancha pul olib borsa bo‘ladi? Berganga bitta ham ko‘p, olganga o‘nta ham oz. Chol-kampir kengashib shunday qarorga kelishdi: bu chiqim oxirgi va ho‘kizni bo‘ynidan bog‘lab beradigan chiqim, shuning uchun pulning yuziga qarash aqldan emas.

A. Qahhor. «O‘g‘ri» hikoyasidan.

8- mashq. She‘riy parchalarni ifodali o‘qing, tasviriy ifodalarni aniqlab, daftaringizga ko‘chiring va turini belgilang.

1. Ey menglari mushk-u, engi lola, ko‘zi ohu,
Zulfiing g‘amida tutti ko‘ngulni qora qayg‘u.

Atoyi

2. Surmadan ko‘zlar qaro, qo‘llar xinodin lolarang,
G‘ozadin yuzlarda tob-u o‘smadin qoshlar tarang.

Furqat

3. Varaqlarni ochurman tozalab yillarni changidin,
Bu donish maxzani so‘zlar menga afsona yangidini.

Erkin Vohidov

4. Bo‘ldi chun umring kunining vaqti tush.
Nafsi sarkash otini ko‘b chopma, tush.
Xobgoh etkil qanoat manzilin,
Yo‘qsa hargiz ko‘rmagung rohatni tush.

Ogahiy

5. Yaproqlarda tun yotib uxlar,
Soyliklarda tun yotib uxlar,
Tun o‘rmalar tog‘ boshlarida,
Tun Zaynabning qarashlarida.

Hamid Olimjon

15- mashq. Matnni o‘qing, ajratilgan so‘z va birikmalar ishtirokida yangi gaplar tuzing.

Barchamizga ma’lumki, inson o‘zligini anglagani, nasl-nasabini chuqurroq bilgani sari yuragida **Vatanga muhabbat tuyg‘usi** ildiz otib, ulg‘aya boradi. Bu ildiz qancha **teran** bo‘lsa, tug‘ilib o‘sgan yurtga muhabbat ham shu qadar yuksak bo‘ladi.

Albatta jahon — keng, dunyoda mamlakat ko‘p, lekin bu olamda **betakror** ona yurtimiz, O‘zbekistonimiz **yakka-yu yagona**. Bu go‘zal yurt, bu **muqaddas** zamin faqat bizga atalgan. Mana shu ulug‘ tuyg‘u har birimizning **dilimizga jo bo‘lishi**, hayotimiz mazmuniga aylanishini istardim.

Tarix haqiqati shuni ko‘rsatadiki, tomirida **milliy g‘urur**, Vatan ishq jo‘sh urgan odamgina **buyuk ishlarga** qodir bo‘ladi. Biz shunday ma’naviy muhit yaratishimiz kerakki, yurtimizning har bir burchagida, **barcha shahar va qishloqlarimiz qiyofasida** Vatandan faxrlanish hissi ko‘zimizni yashnatib tursin.

Islom Karimov,

«Yuksak ma’naviyat — yengilmas kuch» asaridan.

- ◆ Imlo me‘yorlari
- ◆ Talaffuz me‘yorlari
- ◆ Grammatik me‘yorlar
- ◆ So‘z tanlash va qo‘llash me‘yorlari
- ◆ Uslubiy me‘yorlar

I. IMLO ME‘YORLARI

16- mashq. Gaplarni o‘qing. Xato yozilgan so‘zlarni aniqlab, to‘g‘rilari bilan almashtirib ko‘chiring. Xato yozish sabablarini tushuntiring.

1. Til tafakkurning in‘ikosi, uning hosilasidir. 2. Bu yerning iqlimi issiq siz mo‘tadil havoga ko‘nikgansiz. 3. Samarqanddan olgan taassurotlaringiz asosida insho yozing. 4. Bog‘ga chiqib, qipqizil olmalarni tariflang, baxru dilingiz ochiladi. 5. Davo hujjatlari tayyor bo‘lguncha, ish joyingizdan tafsivnoma keltiring. 6. To‘yboshi devqomat bir yigitni sahnaga chiqardi. 7. Amudaryoning bu qadar shiddatli oqishini endi ko‘rishim edi-da!

Imlo me‘yorlari, ya‘ni to‘g‘ri yozish me‘yorlari nutqiy savodxonlikni belgilovchi asosiy mezon sanaladi. Imlo me‘yorlari til vakillari tomonidan ongli ravishda kelishilgan holda yaratiladi. Bu me‘yorlarning amal qilishi maxsus imlo qoidalari bilan tasdiqlanadi.

Lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosi asosidagi yozuv me‘yorlari O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan 1995- yil 24- avgustda tasdiqlangan «O‘zbek tilining asosiy imlo qoidalari»ga tayanadi. Unga harflar imlosi, o‘zak va qo‘shimchalar imlosi,

bo‘g‘in ko‘chirish, so‘zlarni qo‘shib va ajratib yozish kabilarga oid qoidalar kiritilgan. Yozma nutqda bu qoidalarga amal qilish majburiydir.

24- topshiriq. Boshqa tillarda o‘zlashgan yangi so‘zlar lug‘atini tuzing. Harflarning lotin yozuvidagi yangi o‘zbek alifbosida berilishini izohlang.

17- mashq. O‘, g‘ harflari qo‘shiladigan belgi bilan tutuq belgisining ishlatilishiga misollar yozing. Ularni namunadagidek ikki ustunga ajratib yozing.

Namuna:

1- ustun

o‘zbek

mablag‘

2- ustun

ta’sir

mo‘tabar

27- topshiriq. Matnni o‘qing va shu asosda to‘g‘ri yozish uchun nimalarni bilish kerakligi haqida taklif-tavsiyalaringsizni yozma ravishda bayon qiling.

So‘z va qo‘shimchalarni to‘g‘ri yozish, qo‘shib va ajratib yoziladigan so‘z va so‘z shakllarini bilish, bosh harflar bilan yozilishi kerak bo‘lgan so‘zlarni farqlash kabi imlo amallarini o‘zlashtirmasdan turib yozma savodxonlikka erishish mumkin emas. Imlo qoidalarini bilish faqat to‘g‘ri yozishni o‘rganish uchungina zarur deyish xato bo‘ladi. So‘zlarni to‘g‘ri o‘qish, nutq jarayonida to‘g‘ri talaffuz qilish, hatto so‘zning matndagi ma’nosini to‘g‘ri anglash va o‘rinli qo‘llay bilish uchun ham imlo qoidalarini puxta egallash taqozo etiladi.

Shuning uchun ham Vazirlar Mahkamasi tomonidan tasdiqlangan «O‘zbek tilining asosiy imlo qoidalari»ni chuqur o‘rganish va yozma nutqda ularga to‘la amal qilish har bir o‘quvchi, qolaversa, barcha fuqarolarning burchidir. Afsuski, ko‘zga tashlanib turgan ko‘cha peshtoqlarida, idoralar nomi yozilgan lavhalarda **Yunus—obod, Yangi—bozor, orom—baxsh, ko‘z oynak, elektro texnika** kabi xato yozuvlar uchrab turibdi.

Vatanini, millatini sevgan har bir kishi yozuv madaniyati azal-azaldan milliy qadriyatlarining ko‘zgusi, ilmiy-ma’rifiy salohiyatning belgisi bo‘lib kelayotganini aslo unutmasligi

lozim. Ulugʻlanayotgan qadriyatlarimizdan biri boʻlgan milliy yozuvimizga hurmat va eʼtiqodni toʻgʻri va chiroyli yozish orqali tarbiyalashimiz maqsadga muvofiqdir.

18- mashq. Soʻzlarni koʻchirib yozing, qoʻsh unli va undosh harflarning toʻgʻri yozilishini esda tuting.

I. Matbaa, mutolaa, manfaat, mudofaa, murojaat, muta-assib, taassurot, taajjub, taassuf, shuur, vakuum, inshoot, badiiy.

II. Muqaddam, muddat, modda, moddiy, muqaddas, malla, metall, murakkab, mutafakkir, mukammal, tavakkal, tasarruf, tafakkur, tullak, taraddud, zukko, ziddiyat, Zahiriddin, gamma, grammatika, diagramma, hujjat, himmat, hammom, hurriyat, hakka, dukkak, lazzat, kollej, kakku, kalla, silliq, salla, sakkiz, sodda, jiddiy, goʻmma, chappa, chillaki, xatti-harakat, qaddi-qomat, achchiq, avvalo, omma, okkulist, yollanma.

ASOS VA QOʻSHIMCHALAR IMLOSI

19- mashq. Gaplarni oʻqing. Ajratilgan soʻzlarning oʻzagidagi oʻzgarishlarni aniqlang va sababini izohlang.

1. **Oʻynab** gapirsang ham oʻylab gapir. 2. Xalq botir **oʻgʻlonlarni** hech qachon unutmaydi. 3. **Ogʻzaki** nutq qisqa va ifodali boʻlishi kerak. 4. Qizcha erkalanib opasining **boʻynidan** mahkam quchdi. 5. Bolaning koʻngli oʻksimasin deb **yumshoq** oʻrindiqqa oʻtqazdi. 6. Soʻroq qilingan kishining ayblarini **sanab** berdik. 7. Sogʻlom va zehnlil boʻlib **ulgʻaygan** bola hayotda **qiynalmaydi**. 8. Soʻz bilan **oʻynovchilardan** yuragim bezillaydi. 9. Musavvirning **boʻyogʻida** hayot chizgilari aniq ifodalangan edi.

Oʻzakdagi unlining oʻzgarishi:

- **a** unlisi bilan tugagan feʼllarga - **v**, - **q**, - **qi** qoʻshimchalari qoʻshilganda **a** unlisi **o** ga oʻzgaradi va shunday yoziladi.

Masalan: sina > sinov, soʻra > soʻroq, tara > taroq, sayra > sayroqi kabi.

- **i** unlisi bilan tugagan fe'llarga qo'shilgan - **v**, - **q** qo'shimchalari **i** unlisini **u** ga aylantiradi. Masalan: *sovi* > *sovuq*, *to'qi* > *to'quvchi*, *o'qi* > *o'quv*. Lekin *og'riq*, *iliq*, *qaviq* so'zlarining o'zagidagi **i** o'zgarmaydi.

- **illa** qo'shimchasi orqali taqlidiy so'zlardan fe'l yasalganda (*taquilla*, *chirilla* kabi) asos so'z tarkibida **v** yoki **y** tovushi bo'lsa, bu qo'shimcha -**ulla** tarzida aytiladi va shunday yoziladi: *gurulla*, *shovulla*, *lovulla* kabi.

Unli tovushlar bilan tugagan *parvo*, *avzo*, *obro'*, *mavzu*, *mavqe* kabi fors-arab tillaridan o'zlashgan so'zlarga egalik qo'shimchalari qo'shilganda quyidagicha yoziladi:

a) I va II shaxs qo'shimchalari qo'shilganda ushbu so'zlardan so'ng **y** tovushi qo'shib aytiladi va shunday yoziladi: *parvoyim*, *avzoying*, *obro'yingiz*, *mavzuyim*, *mavqeying* kabi;

b) III shaxs egalik qo'shimchasi *parvo*, *obro'*, *avzo*, *mavqe* so'zlariga -**yi** shaklida qo'shiladi, *mavzu*, *orzu* so'zlariga -**si** shaklida qo'shiladi: *avzoyi*, *obro'yi*, *mavzusi*, *orzusi* kabi.

20- mashq. Quyidagi fe'llardan qo'shimchalar yordamida ot yoki sifat yasang va so'z o'zagidagi o'zgarishlarni ko'rsatib bering.

Ili, qayna, sovi, yumsha, qot, tin, yon, sana, to'qi, qizi, to'xta.

29- topshiriq. Matnni o'qing. Tovush o'zgarishiga uchragan so'zlarni aniqlab, bu o'zgarishlarning sababini tushuntiring.

Odob kichik yoshlilarni kattalar duosiga sazovor etadi; yoshlar u duo barakasidan umrbod bahramand bo'ladilar. Odob ulug'lar ko'nglida yoshlarga mehr uyg'otadi va u odobli yoshga bo'lgan muhabbat ko'nglida abadiy qoladi. Yoshlarni ko'zga ulug' qilib ko'rsatadigan fe'l-atvori odobdir, odob-lilarning yurish-turishida xalq ulug'vorlik ko'radi.

Odob kishilar tarafidan qilinishi mumkin bo'lgan hur-matsizlik eshigini bekitadi va odamni hazil-mazaxdan, kam-sitishdan saqlaydi. Odobdan kichiklarga shunchalik foyda

yetadigan bo'lsa, kattalarga nechog'liq ekanini tasavvur qiling. Odob va tavoze do'stlik oynasiga jilo beradi va ikki oraga yorug'lik bag'ishlaydi.

Odob urug'ini ekan odamning hosili javohir bo'ladi. Odobli va go'zal xulqli odamlar ko'payaversa, xalqning do'stligi, ularning bir-biriga bo'lgan mehr-muhabbati borgan sari rivoj topadi.

Alisher Navoiy, «Mahbub ul-qulub»dan.

O'zak va qo'shimchadagi undoshning o'zgarishi:

-k, -q bilan tugagan so'zlarga egalik qo'shimchalari qo'shilganda «**k**» undoshi **g** ga, **q** undoshi esa **g'** ga o'zgaradi va shunday yoziladi. Masalan: *ohak* > *ohagi*, *bek* > *begi*, *tayoq* > *tayog'i*, *yo'q* > *yo'g'i* kabi.

Ammo *ishtirok*, *erk*, *huquq*, *ravnaq*, *yuq*, *haq*, *ishtiyoy* so'zlari bundan mustasno.

-ga, -gacha, -gach, -guncha, -gani, -gudek, -gan, -gin, -gina kabi **-g** harfi bilan boshlanuvchi qo'shimchalar qanday tovush bilan tugagan o'zakka qo'shilishiga qarab quyidagicha aytiladi va yoziladi:

a) **-k** undoshi bilan tugagan so'zlarga qo'shilganda yuqoridagi qo'shimchalarning bosh tovushi **-k** tarzida aytiladi va shu harf bilan yoziladi: *tok* + *ga* > *tokka*, *ek* + *gin* > *ekkin*, *kichik* + *gina* > *kichikkina* kabi;

b) **-q** undoshi bilan tugagan so'zlarga qo'shilganda bu qo'shimchalarning bosh tovushi **-q** tarzida aytiladi va shunday yoziladi: *soliq* + *ga* > *soliqqa*, *chiq* + *gani* > *chiqqani*, *yoq* + *gach* > *yoqqach*, *qo'rq* + *guncha* > *qo'rqquncha* kabi;

d) qolgan barcha hollarda so'z qanday tovush bilan tugashidan qat'i nazar (jumladan, **g, g'** bilan tugasa ham), ushbu qo'shimchalarning bosh harfi **g** bilan yoziladi: *barg* + *ga* > *bargga*, *dialog* + *ga* > *dialogga*, *bug'* + *ga* > *bug'ga*, *tog'* + *ga* > *tog'ga* kabi.

21- mashq. Lug'atdan **k, q, g, g'** undoshlari bilan tugagan 10 ta so'z toping va avval egalik, so'ngra **g** bilan boshlanuvchi boshqa qo'shimchalarni qo'shib, tovush o'zgarishiga uchrash hollarini sharhlang.

30- topshiriq. She'riy parchalarni ifodali o'qing. Tovush o'zgarishiga uchragan so'zlarni aniqlab, daftaringizga ko'chiring.

Orzum shul, o'chmasin yongan charog'ing,
Yulduzday nur sochsin chashming-qarog'ing,
Magar chinor bo'lsang, chinorday yasha,
Bevaqt uzilmasin biror yaprog'ing.

Abdulla Oripov

Tarixing bitmakka, xalqim,
Mingta Firdavsiy kerak.
Chunki bir bor chekkan ohing
Mingta doston, o'zbekim.

Erkin Vohidov

O'zak va qo'shimchadagi tovushning tushib qolishi:

— Ikkinchi bo'g'in yopiq bo'lgan otlarga egalik qo'shimchalari va shunday tarkibli fe'llarga **-il** nisbat qo'shimchasi qo'shilganda o'zakdagi ikkinchi unli aytilmaydi va yozilmaydi. Masalan: *og'iz > og'zim*, *shahar > shahring*, *o'g'il > o'g'li*, *ayir > ayiril*, *qayir > qayiril* kabi.

— Ikkinchi bo'g'ini ochiq unli bilan tugagan sonlarga **-ov**, **-ala** qo'shimchalari qo'shilganda ham o'zakdagi **-i** unlisi yozilmaydi: *ikkov*, *oltov*, *yettala* kabi.

— **men**, **sen** olmoshlariga **-ni**, **-ning**, **-niki** qo'shimchalari qo'shilganda qo'shimchadagi **-n** aytilmaydi va yozilmaydi. O'zagi **-n** bilan tugagan boshqa so'zlar bundan mustasno. Masalan: *meni*, *sening*, *meniki* va *o'rinni*, *nonning*, *matnniki* kabi.

22- mashq. Gaplardagi qaysi so'zlarning o'zak va qo'shimchasida tovush tushish hodisasi yuz berganligini aniqlang va shu so'zlarni daftaringizga ko'chiring.

1. O'z ko'nglingni ko'tarishning eng yaxshi yo'li kimningdir ko'nglini ko'tarishdir (*M. Tven*). 2. Har kimki atog'a ko'p rioyat qilg'ay, o'g'lidan anga bu ish siroyat qilg'ay (*A. Navoiy*). 3. Sening har bir ishing boshqalarga ibrat bo'lishini unutma. 4. Og'ziga kelganni demoq nodonning ishi (*Alisher*

Navoiy). 5. Ikkalasi ham shahrimizdagi o'zgarishlarni ko'rib lol qolishdi. 6. To'pidan ayrilganni bo'ri yer (*Maqol*). 7. Sening tug'ilib o'sgan qishlog'ingdan ayrilmasligingni bilar edim. 8. Meniki-seniki deb tortishib, necha marta burni qonadi hamki, og'zini tiyolmaydi. 9. Men ham bir o'g'lingman, ona sayyora, Bag'ring men uchun ham xoki pok bo'lsin (*A. Oripov*).

31- topshiriq. Do'stlik va sadoqat mavzusidagi maqollardan ayting. So'zlarida tovush o'zgarishlari bo'lgan maqollarni yozib oling va bu o'zgarishlarni imlo qoidalari asosida izohlab bering.

Qaratqich kelishigi qo'shimchasi yozuvda **-ning** shaklida ifodalanadi: *O'zbekistonning iqtisodi, bilimning kuchi*. Bu kelishik ma'nosi jonli nutqda **-ni**, she'r tilida **-n**, **-im** shakllarida ifodalanishi mumkin: *Ukamni oldiga kirdim. O'zbekiston Vatanim manim*.

Tushum kelishigi doimo **-ni** shaklida yoziladi: *Lolani ko'rdim, mehrimni berdim* kabi. She'riy til va og'zaki nutqda **-n**, **-di**, **-ti**, **-i** shakllarida qo'llanishi mumkin: *Har fasl o'z ishin qilar. Adl qulog'i-la eshit holini (Muqimiy)*.

Qaratqich va tushum kelishiklari ba'zi o'rinlarda belgili (**-ning**, **-ni** qo'shimchasi bilan), ba'zan belgisiz (qo'shimchalarsiz) qo'llanadi.

Xususiylik, aniqlik ma'nosi ifodalanganda bu keli-shiklar belgili ishlatiladi (*uyning eshigi, oq gulni uzatmoq* kabi), umumiylik, noaniqlik ma'nosi esa bu keli-shiklarning belgisiz shakli orqali ifodalanadi (*shahar ko'chasi, olma yemoq* kabi).

23- mashq. Nuqtalar o'rniga kelishik qo'shimchalaridan qo'yib, gaplarni ko'chiring. **-ning**, **-ni** qo'shimchalarining qo'llanishini izohlang.

1. Mamlakat... kichik bir qismi bo'lgan oila..., un... tinchligi... asraylik. 2. Hayotda o'z o'rni... topishida odam... bolalikdagi faoliyati, olgan bilimi va tarbiyasi katta o'rin tutadi. 3. Ba'zan o'ylab deyman, ne bo'lardi gar, qudrat... ko'rgizsa tabiat hassos. Va inson suvrat... u muqarrar, fe'l-u atrofiga aylab qo'ysa bas (*A. Oripov*). 4. Yo'lchi arava... nimasi shikastlangani... payqamay,

hayron bo‘lib turar ekan, arava... tagidan dehqon... ayanchli tovushi eshitildi (*Oybek*). 5. Ko‘p til... bilmoqlik... foydasi katta, u inson... katta boyligi hisoblanadi. 6. Haq yo‘linda kim sanga bir harf o‘qitmish ranj ila, Aylamak bo‘lmas ado o... haq... yuz ganj ila (*A. Navoiy*). 7. Inson dunyo... qanchalik bilsa, o‘zligi... ham shunchalik anglaydi (*I. Gyote*).

QO‘SHMA VA JUFT SO‘ZLAR IMLOSI

24- mashq. Gaplarni o‘qing, ulardagi qo‘shma va juft so‘zlarni toping va alohida-alohida ustunlarga ajratib, daftaringizga ko‘chiring.

1. Farg‘ona vodiysi osmono‘par tog‘lar bilan o‘ralgan.
2. Quyosh tog‘-toshlarni qizdirgan payt, ertapishar olmalar qip-qizil.
3. G‘o‘zapoyasi yig‘ib olingan daladan yoz-u qish hosil olinadi.
4. Yosh-qari, erkak-ayol aralash-quralash bo‘lib ko‘cha boshida to‘planishdi.
5. «Qo‘shariq» fermer xo‘jaligida g‘o‘za obihayotga qondirilmoqda.
6. Ona-bola uy-joyni yig‘ishtirib, sadarayhon atrofida dam olishdi.
7. Bu bodomqovoq qiz xushfe‘l tabiati bilan katta-yu kichikning olqishiga sazovor bo‘ldi.

32- topshiriq. Lug‘atdan ikki va undan ortiq o‘zakli qo‘shma so‘zlarga 10 ta misol toping va ularning 4 tasi ishtirokida gaplar tuzing.

Quyidagicha tuzilishdagi qo‘shma so‘zlar qo‘shib yoziladi:

• bir tushunchani bildiradigan va bir bosh urg‘u bilan aytiladigan qo‘shma so‘zlar: *belbog‘, asalari, oshqozon, sheryurak, qashqargul* kabi;

• *xush, kam, ham, umum, bop, noma, xona, sifat, rang, baxsh* kabi so‘zlar yordamida yasalgan qo‘shma so‘zlar: *xushxabar, kamhosil, hamfikir, umumxalq, hammabop, tavsiiya-noma* kabi;

• ikkinchi qismi **-(a) r, -mas** qo‘shimchalari bilan tugaydigan qo‘shma so‘zlar: *o‘rinbosar, cho‘lquvar, ishyoqmas, qushqo‘nmas* kabi;

- keyingi qismi turdosh ot yoki *obod* soʻzi bilan ifodlangan geografik nomlar: *Amudaryo*, *Yangiyoʻl*, *Kosonsoy*, *Yunusobod* kabi.

25- mashq. Berilgan qoʻshma soʻzlarning tarkibini aniqlang va imlosini tushuntirib bering.

Oqqoʻrgʻon, qushtili, tinchliksevar, umumjahon, baqaterak, makkajoʻxori, Sirdaryo, sovuqmijoz, devqomat, pirpirak, olmaqoqi, suvilon, bayramoldi, qoʻlbola, sohibjamol, birpas, mingoyoq, xushhavo, qoʻziqorin, bodomnusxa, izzattalab.

33- topshiriq. Ruboiylardagi qoʻshma soʻzlarni aniqlab, tarkibini izohlang.

Shoho, fuqaroki munisi gʻamduhlar,
Bedordil-u koʻzlari purnamdurlar.
Zinhor alarni qilmagʻil ozurda,
Otashdam-u barhamzani olamdurlar.

Shermuhammad Munis

Toleʻ yoʻqki jonimgʻa baloligʻ boʻldi,
Har ishniki ayladim, xatoligʻ boʻldi.
Oʻz yerni qoʻyib Hind sori yuzlandim,
Yo rab, netayin, ne yuzqaroligʻ boʻldi.

Z. M. Bobur

Quyidagi tuzilishdagi qoʻshma soʻzlar ajratib yoziladi:

- birinchi qismi sifat, ikkinchisi atoqli ot boʻlgan geografik nomlar: *Kichik Osiyo*, *Sharqiy Turkiston*, *Quyichirchiq* kabi;
- qoʻshma feʻlning qismlari ajratib yoziladi: *shifo topmoq*, *olib chiqmoq*, *yoza boshlamoq*, *aytib bermoq*, *koʻrgan edi* kabi;
- qoʻshma ravishlar ajratib yoziladi: *har kim*, *hech bir*, *hamma vaqt*, *qay kuni* kabi. *Biroz*, *birpas*, *biratoʻla*, *birmuncha* soʻzlari bundan mustasno;
- oʻzaro **-dan** qoʻshimchasi bilan bogʻlangan takror soʻzli birikmalar: *kundan kunga*, *tomdan tomga*, *ochiqdan ochiq*, *koʻpdan koʻp* kabi.

34- topshiriq. Lugʻatdan ajratib yoziladigan soʻzlarga 10 ta misol toping va ularning 4 tasi ishtirokida gaplar tuzing.

26- mashq. Matnni oʻqing. Ajratib yoziladigan soʻzlarni aniqlab, tuzilishini izohlang.

— ... Maqsadlari juda ochiq! Bittasi mingboshi boʻlmoqchi, ikkinchisi Normuhammadning oʻrniga minmoqchi, uchinchisi yana bir shaharni oʻziga **qaram qilmoqchi**. Xon ersa Musulmonqulga boʻlgan adovatini qipchoqni qirib alamdan chiqmoqchi!

Menga qolsa oʻrtada shundan boshqa **hech gap** yoʻq, oʻgʻlim! Men koʻp umrimni shu yurtning tinchligi va fuqaroning **osoyishi uchun** sarf qilib, oʻzimga azobdan boshqa hech bir qanoat hosil qilolmadim.

Ittifoqni nima ekanini bilmagan, yolgʻiz **oʻz manfaati**, shaxsiyati yoʻlida bir-birini yeb-ichgan mansabparast, dunyoparast muttahaamlar Turkiston tuprogʻidan yoʻqolmay turib, bizning odam boʻlishimizga aqlim **yetmay qoldi...** Biz **shu holda** ketadigan, bir-birimizning tegimizga suv quyadigan boʻlsak, yaqindirki, chor istibdodi Turkistonimizni egallar va biz boʻlsak oʻz qoʻlimiz bilan kelgusimizni oʻris qoʻliga qoldirgan boʻlurmiz.

Oʻz naslini kofir qoʻliga tutqin qilib topshiruvchi — biz koʻr va aqlsiz otalarga xudoning laʼnati albatta tushar, oʻgʻlim! Bobolarning **muqaddas gavdasi** madfun Turkistonimizni kofirxona qilishga hozirlangan biz itlar, yaratuvchining qahriga albatta yoʻliqarmiz!

Temur koʻragon kabi dohiylarning, mirza Bobur kabi fotihlarning, Forobiy, Ulugʻbek va Abu Ali ibn Sino kabi olimlarning **oʻsib-ungan** va nashʼu namo qilganlari **bir oʻlkani** halokat chuquriga qarab sudraguvchi, albatta, Tangrining qahriga sazovordir, oʻgʻlim! Gunohsiz bechoralarni boʻgʻizlab, bolalarini yetim, xonalarini **vayron qiluvchi** zolimlar — qurtlar va qushlar, yerdan oʻsib chiqqan giyohlar qargʻishiga nishonadir, oʻgʻlim!..

A. Qodiriy, «Oʻtkan kunlar» romanidan.

27- mashq. Juft soʻzlarni ajratib oling va daftaringizga koʻchiring. Ularning maʼnosini tushuntiring.

Urf-odat, nim pushti, yarimorol, tez-tez, baxt-saodat, dori-darmon, toshko‘mir, yalangoyoq, tasdiq etdi, uch-to‘rt, yoza-yoza, o‘g‘il-u qiz, qosh-qovoq, olgan bo‘ldi, qo‘rqa-pisa, shu on, tokqaychi, yuzma-yuz, hovli-joy, so‘ramay-netmay, olaqarg‘a, asbob-uskuna, yer-u osmon, sap-sariq, hol-ahvol, ko‘ksulton, keta ber, yoz-u qish.

35- topshiriq. Quyidagi so‘zlar yoniga mos so‘zlar qo‘yib juft so‘zlar yasang va yozilishini izohlang.

Qarindosh — ..., kuch — ..., qovun — ..., yo‘l — ..., non — ..., osh — ..., o‘yin — ..., bo‘lar — ..., gul — ..., yer — ..., yor — ..., dor — ..., tepsa — ..., temir — ..., asta — ..., oq — ..., chora — ..., kirim — ..., mehr — ..., aytdi — ..., kecha — ..., uzoq —

Quyidagi so‘zlar chiziqcha bilan ajratib yoziladi:

- juft va takror so‘zlarning qismlari chiziqcha bilan ajratib yoziladi: *asta-sekin, uch-to‘rt, kiyim-kechak, qop-qop, uy-uyiga* kabi;
- juft so‘zlar orasida **-u (-yu)** bog‘lovchisi qo‘llansa, bog‘lovchidan oldin chiziqcha qo‘yiladi: *oq-u qora, kecha-yu kunduz* kabi;
- **-ma, -ba** yordamida birikkan so‘z qismlari chiziqcha bilan yoziladi: *yuzma-yuz, rang-barang, qadam-baqadam* kabi;
- arab raqamlari bilan yozilgan tartib sonlar chiziqcha bilan yoziladi: *5- sinf, 6- «V» sinf, 1991- yil, 3- mart* kabi.

36- topshiriq. Lug‘atdan 10 ta so‘z tanlab, ularni yuklamalar bilan qo‘llang va chiziqcha bilan yoziladiganlarini bir ustunga, qo‘shib yoziladiganlarini boshqa ustunga yozing.

II. TALAFFUZ ME‘YORLARI

37- topshiriq. Matnni o‘qing, so‘zlarning talaffuzi va yozilishidagi xatolarni aniqlab, o‘zaro munosabatini izohlang.

— Modarni ko‘rdilarmu? — so‘radi Vafo attor kemshik tishlarini ko‘rsatib. — Xo‘sh, qalaylar, kampir tuzuklarmu?

— Rahmat! — Bashirjon gapni qisqa qilib, o‘tib ketmoqchi edi, lekin Vafo attor:

— Bir daqiqa! — deya uning yengidan tortdi.

— Xo‘sh!

— Indi, uka o‘rtoq Zaynishuv! — dedi u mitti ko‘zlarini yiltiratib. — Biz o‘zimiz betobdurmiz, hovlida nogiron kurra-chaning holi ne kechdi? Kecha o‘g‘ul kelib erdi, eshshak bolasiga yem va beda kerak deydur...

Bashirjonning jahli chiqib ketdi, attorning qo‘lini qahr bilan siltab tashladi.

— Bas-da endi! — dedi u qip-qizarib. — Hozirga qadar o‘ttiz so‘m oldiyiz... O‘sha kurrayiz ikki pulga qimmat!

— Mani, bemorni siltamang, uka o‘rtoq Zaynishuv! — dedi Vafo attor yig‘lamsirab. — Bobongiz tengiman, siltamang mani!

Ne‘mat Aminov

28- mashq. Berilgan so‘z va so‘z birikmalarini to‘g‘ri talaffuz qiling, ma‘nosidagi farqlarning sababini tushuntiring.

Bir daʼfa — daf etilmoq, man keldim — man qilinmoq, shox kesmoq — shohni surmoq, modda — moda, qattiq — qatiq, da‘vo — davo, maqta — maqta’, ta‘rif — tarif, sur‘at — surat, hil-hil pishmoq — xilma-xil tovlanmoq, tovlanmoq — toblanmoq, sillasi qurimoq, — silab qo‘ymoq, tilla — tila.

Og‘zaki nutq jarayonida til birliklarini adabiy til me‘yorlariga muvofiq aytilishi **talaffuz me‘yorlariga** asoslanadi.

Talaffuzda tovushlarning to‘g‘ri aytilishi muhim bo‘lib, o‘ziga xos qonuniyatlarga asoslanadi.

Nutq tovushlarining so‘z tarkibida alifboda belgilanganidek talaffuz qilinishi me‘yoriy sanalishi bilan quyidagi holatlar ham talaffuz me‘yoriga muvofiqdir:

1. So‘z oxirida **b** tovushining jarangsizlanib, **p** tarzida aytilishi: *hisob* > *hisop*, *kelib* > *kelip*.

2. So‘z oxirida **d** tovushining **t** tarzida talaffuz qilinishi, **d** yoki **t** tovushlarida tushib qolishi: *dard* > *dart*, *band* > *bant*, *go‘sh*t > *go‘sh*, *past* > *pas* kabi.

3. Ayrim soʻzlarda **l** tovushining tushib qolishi: *boʻlgan* > *boʻgan*, *kelsa* > *kesa* kabi.

4. *Bank*, *tank*, *disk* kabi oʻzlashma soʻzlarga **a** tovushi qoʻshib aytilishi, baʼzi oʻzlashmalar talaffuzida **v** tovushining **f** tarzida oʻzgartirilishi meʼyordan chekinish hisoblanmaydi.

29- mashq. Soʻzlarni toʻgʻri talaffuz qilgan holda oʻqing. Tovushlar talaffuzida yoʻl qoʻyilishi mumkin boʻlgan holatlarning sababini izohlang.

Xursand, fikr, yuzsiz, tavsif, borarkan, sunbula, uchta, ketdi, boʻlsa, ravshan, boringiz, fabrika, buncha, taxt, oftob, borib, televideniye, avtomobil, qoʻshiq, manba, ketyapman, birla, yigitcha, tuzsiz, mazkur, oqshom, toʻqson, bizni, novvoy, seshanba, yutuq, yubordi, supra, birorta, marotaba, kabob, tebranmoq, yomgʻir, Abdusalom, jabr-sitam, Xolida opa, konstitutsiya, boj, billur, hozir, soʻzsiz.

38- topshiriq. Tez aytishdagi tovushlar mosligini aniqlang, **ng, q, gʻ, j** tovushlarini aniq va toʻgʻri talaffuz qiling.

1. Zang bosganga rang yuqmas, rang yuqqanni zang bosmas.

2. Tubsiz dengiz dedingizmi, dengiz tubsiz dedingizmi?

3. Gʻozgʻonning marmari jahonga mashhur, bizning gʻozgʻonchilar shuning uchun magʻrur.

4. Simyogʻochdagi qaldirgʻoch qayragʻochdagi qora qargʻaga qayrilib qaraganda, qayragʻochdagi qora qargʻa qaragʻayga qaradi.

5. Sijjakdagi gʻijjakchi jiydadan gʻijjak yasarmish.

6. Jajji jibljajibon jajji Joʻra bilan joʻra, jajji Joʻra jajji jibljajibon bilan joʻra.

39- topshiriq. Sheʼrni ifodali oʻqing, unli tovushlarni toʻgʻri talaffuz qiling. Misralar ohangiga eʼtibor bering.

...Farogʻat borligin unutib qoʻydim,
Bagʻrimga chaqinlar tegdi dafʻatan.
Sendan-da ulugʻroq narsa yoʻqligin
sochim oqarganda angladim, Vatan!

Buncha kech angladim,
nega muncha kech...
anglasam loaqal o'ttiz yil avval,
Loaqal tug'ilmay turib anglasam...
Ko'rgan bo'larmidim seni mukammal.
Hali asl Vatan bo'lmog'ing uchun
ovozi toshlarni yorar kuychilar,
qanchalab sehrigar shoirlar kerak,
qancha bilim kerak,
qancha kuch-chidam.
Umrim ko'chkilarday jimjit, shiddatli,
butkul tinmoq uchun bir kun bemalol
faqat yaxshi bo'lmoq judayam kamdir,
juda kamlik qilar yashamoq halol.
Naqadar kechikib angladim seni,
chaqinlar yo'q qilsa meni daf'atan,
ayt, qandoq chidayman bunday xo'rlikka,
ayt, qandoq yotaman qa'ringda, Vatan!

Shavkat Rahmon

III. GRAMMATIK ME'YORLAR

30- mashq. Nuqtalar o'rniga **-ning** yoki **-ni** qo'shimchalaridan mosini qo'yib, gaplarni ko'chiring. Kelishik qo'shimchasini olgan so'z qaysi so'z bilan bog'langanligini aniqlang.

1. Shevaga xos qo'shimchalar... adabiy til qoidalariga mos holatda ishlatmaslik imlodagi xatolar... kelib chiqishiga sabab bo'ladi. 2. Aristotel har bir jumla... asosiy fikr... ifoda etishga qaratilishi..., ravon va tinglovchi tushunadigan darajada sodda bo'lishi... talab etadi. 3. Safar aka... astoydil achchiqlangani ... sezgan imom oraga tushdi (*A. Qod.*). 4. O'rmonjon Qurbon ota... bu ish... bemaslahat, bemavrid boshlanganiga xafa bo'ldi (*A. Q.*). 5. Elmurod... hammadan oldin yuborilgan razvedka... hadeganda qaytmayotgani tashvishlantirdi (*Sh.*). 6. Ona tili-miz... ijtimoiy hayot... barcha sohalaridagi mavqeyi... oshirish barcha... vazifasidir.

40- topshiriq. -li va -lik, -qaz va kaz, -dir va -tir, -chi va -(u)vchi qo‘shimchalari ishtirok etgan so‘zlarni topib, bir-biriga qiyoslang, farqlarini izohlang va qaysi biri to‘g‘ri qo‘llanganini ayting.

Namuna: Go‘shтли somsa — go‘shтлиk somsa.

Buxoroli ustalar — buxorolik ustalar.

So‘z shakllari, qo‘shimchalar, so‘z birikmalarining yozilishi, gapda so‘zlarning tartiblanishi, moslashuvi **grammatik me‘yorga** asoslanadi. Nutqning grammatik jihatdan to‘g‘ri bo‘lishi adabiy tilning asosiy talabidir. Gapda so‘z va qo‘shimchalarning to‘g‘ri bog‘lanishi, ega-kesim mosligi, gap bo‘laklarining tartibi grammatika qoidalari asosida shakllanadi.

Shuning uchun gap tuzishda, jumla qurishda quyidagilarga amal qilish lozim:

– kelishik qo‘shimchalarining ma‘no va vazifalarini farqlash hamda o‘rinli qo‘llash.

Masalan, **-ning** qo‘shimchasi ot bilan otni, **-ni** esa ot bilan fe‘lni o‘zaro bog‘laydi: *ukamning kitobi, kitobni olmoq* kabi;

– ot va sifat yasovchi qo‘shimchalarni farqlash:

– *tuzdon* (ot) *gapdon* (sifat), *kiyimlik* (ot) *yashil* – *kiyimli* (sifat), *tenglama* (ot) – *ko‘chma* (sifat) kabi;

– fe‘l nisbatlarini hosil qiluvchi qo‘shimchalarni to‘g‘ri qo‘llash: *tadbir o‘tkazmoq* – *ko‘chat o‘tqazmoq, kuldird* – *keltir* kabi;

– ega va kesimning shaxs-sonda mosligini ta‘minlash:

Ular o‘qiydilar. (*Ular o‘qiydi* tarzida emas);

– gapda so‘z tartibiga amal qilish:

Uyga shoshib kirdi. (*Kirdi shoshib uyga* emas).

Izoh: She‘riy janrlar tilida nutq maqsadiga ko‘ra misralarda so‘zlar tartibining o‘zgarishiga yo‘l qo‘yiladi.

41- topshiriq. Matnni o‘qing, grammatik me‘yorlarga amal qilingan holatlarni, so‘zlar tartibidagi o‘zgarishlarning mohiyatini izohlang.

...Nega buncha nola chekasan, o'g'lim Muhammad Humoyun podshoh? Bu cheksiz iztiroblar boisi ne?

Va shu ondayoq bu hadsiz-hisobsiz savollarga javob topgandek bo'ldi: iztiroblar boisi — tiriklikda, insonlikda. Faqat tirik odamgina iztirob chekmoqqa, iztiroblar ichra tobora tozarib, yuksalib, hayotning jamiki mashaqqatlarini yengib bormoqqa qodir.

Dunyodagi hatto eng ulug' o'lik ham iztirob chekmoqdan mahrum, zero, insoniy iztirob — tiriklik nishonasi, barhayot diyonat ovozidir. Demak, mehnat-u tarbiyalari zoye ketmabdi — Humoyun tegrasiga boqar ekan, yuragi dardga to'ladi, dard uni bezovta xayol bilan qadamini taftish etadi. Demak, uning ko'ksida vijdoni uyg'oq, adl-u insofi tirik. Balli, o'g'lim, deb shivirladi u, barakalla, bahodirim!.. Ammo shu zahoti ko'nglini muzlatib xavotir tuyg'usi bostirib keldi: bu yumshoqfe'llik bilan Humoyunning mamlakatdorlik qilmog'i qiyin, benihoyat qiyin!

Dili muztar bo'lib, o'g'lining maktubidan bir taskin-tasalli qidirdi. Humoyun xushxat edi, lekin maktubning ba'zi o'rinlarini qiynalib, tasmollab ma'nosini chaqdi.

«Yana men degandek, bu xatlaringni bitibsen va o'qu-maysen, ne uchunkim, agar o'qur xayol qilsang edi, o'qiyolmas eding», — deya tashvish bilan yoza boshladi u...

X. Sultonov, «Nuqta» hikoyasidan.

IV. SO'Z TANLASH VA QO'LLASH ME'YORLARI

31- mashq. Gaplarni o'qing, noo'rin ishlatilgan so'zlarni to'g'rilari bilan almashtirib, gaplarni ko'chiring.

1. Yigitcha raso charchagan ekanmi, ovqat yeb darrov uxlab qoldi. 2. Ko'lining zilol suvida tonggi quyosh nurlari toblanmoqda edi. 3. Asl shoyidan tikilgan ko'ylak bu qomatdor qizga yoqishini bildi. 4. Ishimiz shunday suratda davom etsa, qurilishni bayramgacha tugatamiz. 5. Qara, o'g'lim, eshikka bir inson keldi. 6. Cho'pon ozg'in qo'ylarni yaylovga haydab, o'z makoniga qaytib keldi. 7. Nachalnikka uchrashsam, sudga davo qilishingiz mumkin, dedi.

42- topshiriq. Matnni o‘qing. Yozuvchining fikrlariga munosabat bildirib, so‘z qo‘llashning ahamiyatini asoslang.

Gap shundaki, hozirgi vaqtda, tilimizning boyligini, uning qochiriqlarini o‘rganishga eringan, so‘z san‘atiga hunar deb emas, kasb deb qaraydigan, bisotidagi bir hovuch so‘zni yillar davomida aylantirib kun ko‘rib yurgan bir turkum qalam ahlining «faoliyati», chala mulla ba‘zi olimlarning «ilmiy xulosa»lari natijasida ajib bir til bunyodga kelgan. Bu tilda hech kim gapirmaydi, zotan gapirish mumkin ham emas, faqat yozib o‘qib berish mumkin. Bu tilda yozilgan narsani bir qiyomda o‘qimasdan ham iloj yo‘q. Bu tilning hech qayerga yozilmagan, lekin amalda joriy bo‘lgan temir qonuniga ko‘ra «yaxshi ovqat yedim!» deb yozib bo‘lmaydi, albatta, «sifatli ovqatlandim» deb yozish shart! «Papiros chekadigan kishi gugurtini olib yurishi kerak» deb yozish to‘g‘ri emas. «Papiros chekish odatiga ega bo‘lgan kishi o‘zini tegishli gugurt bilan ta‘minlab yurishi kerak» deb yozilsa to‘g‘ri bo‘ladi! Bu tilda latifa aytib bo‘lmaydi, yozib bo‘lmaydi! Bu tilda hazilga, maqolga, matalga, ajoyib xalq iboralariga o‘rin yo‘q. Bu til har qanaqa jonli fikrga kafan kiygizadi, har qanaqa o‘ynoqi mazmunni taxtaga tortadi, har qanaqa lektorni g‘urbatning uyasiga, har qanaqa auditoriyani o‘lik chiqqan hovliga aylantiradi!

A. Qahhor, «Quyushqon» hajviyasidan.

Adabiy tilda mavjud bo‘lib, shu tilda gaplashuvchilarga tushunarli bo‘lgan **so‘zni qo‘llash** nutqning muhim me‘yorlaridan sanaladi. So‘zni to‘g‘ri qo‘llashda quyidagilarni e‘tiborga olish lozim:

– so‘zning nutqda ortiqcha takrorlanishiga yo‘l qo‘ymaslik uchun uning ma‘nodoshlaridan o‘rinli foydalanish;

– shakldosh va paronim so‘zlarni ma‘nolarini farqlagan holda ishlatish;

– so‘zlashuvchilar uchun tushunarsiz bo‘lgan sheva so‘zlari yoki ijtimoiy guruhlarga oid argolarni qo‘llamaslik;

- o‘zlashma so‘zlarni noo‘rin qo‘llashdan cheklanish, ularning milliy tildagi muqobillaridan foydalanish;
- so‘z qo‘llashda ixchamlik, tejamkorlikka erishish.

32- mashq. Gaplarni o‘qing, ajratilgan so‘zlarning ma’nosini izohlang va ma’nodoshlarini toping.

1. Temur **tug‘i** yetmagan joyni qalam bilan oldi, Alisher (*A. Oripov.*). 2. **Tiliga kuchi yetadigan** kishi aql podshosidir; so‘zga ahamiyat bermaydigan kishi la’natlangan, pastdir (*A. Navoiy*). 3. Xalq **oldida** gapirganda so‘zing go‘zal bo‘lsin, bu so‘zni xalq qabul qilsin («*Qobusnoma*»). 4. Xullas, yaxshi nutq tuzish uchun *nahv, aruz, mantiq* fanlari hamkorligidan foydalanish zarur bo‘ladi. Ularning birontasiga ahamiyat bermaslik, bulardan birining qoidasi buzilishi qolgan ikkitasiga ta’sir qilmay qolmaydi (*Beruniy*). 5. Agar so‘z senikimi yoki sen so‘znikimi, deb so‘rasalar, aytgil: **men so‘zniki va so‘z menikidir**, chunki so‘z insonlik daraxtining **mevasidir**, daraxtni mevadan, mevani esa daraxtdan ajratib bo‘lmaydi. Agar nuqsonli so‘z qaysidir, deb so‘rasalar, Xudo va Rasulning so‘ziga **muvofig** kelmaydigan so‘z, deb javob bergil (*Koshifiy*). 6. Agar gapirgan vaqtingda so‘zning qanday **ma’noga** ega ekanligini bilmasang, qushga o‘xshaysan, bunday qushni to‘ti deyдилar (*Kaykovus*).

43- topshiriq. Alisher Navoiyning «Hayratul abror» dostonidagi «So‘z ta’rifi» qismini o‘qing va bu parchani nasrda yozing.

V. USLUBIY ME’YORLAR

44- topshiriq. Matn namunalarini o‘qing va bir-biriga qiyoslang. So‘zlar va ularning ma’nolaridagi farqlarni izohlang.

1. Texnika — yunoncha so‘z bo‘lib, san’at, mahorat degan ma’noni bildiradi. Texnika — inson faoliyati vositalari majmuyi. Ishlab chiqarish jarayonlarini amalga oshirish va jamiyatning turmush talablarini qondirishga xizmat qiladi. Ba’zan biror faoliyatdagi mahorat va usullar ham texnika deb ataladi. (Masalan, milliy kurash texnikasi). Ijtimoiy ishlab chiqar-

rişning rivojlanish jarayonida insoniyatning bilimi va ishlab chiqarish tajribasi texnikada mujassamlanadi. Texnika insonning og‘ir mehnatini yengillashtiradi.

2. Shirin muomalada bo‘lish har bir kishining burchidir. Odamlar bir-birlarining qalbiga yaxshi va shirin so‘z orqali yo‘l topadilar. Ammo inson qalbiga so‘zni o‘z holicha singdirib bo‘lmaydi. Buning uchun o‘zingizga libos tanlagan kabi so‘zni ham pardozlaysiz. So‘zingizga libos sifatida ohang kiydirasiz, gapingiz go‘zal so‘zlardan tashkil topsin. Ortiqcha har bir so‘z noo‘rin ichilgan dori kabi zararlidir. Har bir kishi so‘zning qadrini baland tutsin, samimiy va jarangdor so‘zni sog‘inib yashasin.

45- topshiriq. Yuqoridagi matnlar asosida quyidagi topshiriqlarni bajaring:

1. Mahorat, turmush, qondirmoq, yengillashtirmoq, inson, libos, so‘z, qalb, qadr so‘zlarining ma‘nodoshlarini toping.

2. Matnlardagi fe‘l shakllarini o‘zaro qiyoslang, farqini tushuntiring.

So‘zni matnning xususiyati, nutqning maqsadiga muvofiq ishlatish, ko‘pchilikka tushunarli bo‘lgan so‘z shakllarini qo‘llash, so‘z va qo‘shimchalar hamda gap tuzilishidan nutq uslubining turiga muvofiq foydalanish adabiy tilning **uslubiy me‘yorlariga** tayanadi.

Uslubiy me‘yorlarga amal qilishda quyidagilarni unutmaslik lozim:

- so‘zning asl va ko‘chma ma‘nolarini farqlash;
- so‘zning ma‘nodoshlik, shakldoshlik, uyadoshlik, darajalanish imkoniyatlarini bilish va bulardan o‘rinli foydalanish;
- so‘z va iboralarni aniq, tushunarli tarzda qo‘llash;
- nutq uslublarining o‘ziga xos xususiyatlarini nazarda tutish;
- til vositalarining badiiy, ta‘sirchan imkoniyatlaridan o‘rinli foydalanish;
- so‘zlarning uslubiy farqlanishini hisobga olish.

33- mashq. Gaplarni o‘qing. Ma’nosi o‘zgargan so‘zni ko‘chirib yozing, ma’no farqlari va uslubiy vazifasini ko‘rsating.

1. Mollarning narxi pasaysa, ishlab chiqarish pasayadi. — Samadboy shu qishloq odamlarining mollarini boqib yuribdi.
2. Fuqaro o‘z ixtiyoriga ko‘ra qonun doirasida o‘ziga ma’qul ish bilan shug‘ullanadi. — Ikkita doira chizing, ularning ichiga zid ma’noli so‘zlarni yozib chiqing.
3. Eshitgan quloq nima deydi? — Quloq pardalari ehtiyotli muolajani talab etadi.
4. Yurak faoliyati insonning asab tizimiga bevosita bog‘liqdir. — Yuragimga yaqin kishilar bilan ochiq gaplashib oldim.
5. Ma’lum bo‘ldiki, yangi dastgohlar korxonada hisob-kitobida qayd etilmagan. — Ular qachonlardir o‘z «ega»sini topib ketganini xodimlar yaxshi bilishadi.

46- topshiriq. She’ni o‘qing, ajratilgan so‘z va birikmalarning ma’nosini izohlang.

Men kimnidir kutgayman, mahzun

Shilliqqurtday to‘lg‘anar ariq,
Suyanaman badburush tolga.
Osmon yuzi shundayin sariq,
Sovuqlikni qaylardan olgan?

Kular-da va qalqib borar oy.
U hayosiz shundoq yalang‘och.
Kimni aldab balqib borar oy —
Tevarakda **kecha qorasoch.**

Tugab borar **tun yanglig‘ toqat,**
Saharlarga bergayman hisob.
Qayga ketdi, qayga muhabbat,
Yuragimda **muqaddas azob.**

Rauf Parfi

Savol va topshiriqlar

1. *Qo‘shimchalar imlosiga oid qoidalarni sharhlang.*
2. *Qanday so‘zlar chiziqcha bilan yoziladi?*
3. *Kelishik qo‘shimchalarini to‘g‘ri qo‘llashga oid misollar keltiring.*
4. *So‘z qo‘llashda nimalarga e’tibor berish kerak?*
5. *So‘zlarning uslubiy farqlanishini misollar bilan izohlang.*

NUTQNING USLUBIY SHAKLLARI

- ◆ **Nutq va notiqlik**
- ◆ **Nutq uslublari**
- ◆ **Rasmiy-idoraviy nutq uslubi**

47- topshiriq. Matn parchalarini o‘qib, ularning qaysi nutq uslubiga xosligini aniqlang. Har bir matnning uslubiy o‘ziga xosligini asoslab bering.

I. **7- modda.** Davlat tili rasmiy amal qiladigan doiralarda o‘zbek adabiy tilining amaldagi ilmiy qoidalari va normalariga rioya etiladi.

Davlat o‘zbek tilining boyitilishi va takomillashtirilishini ta’minlaydi, shu jumladan, unga hamma e’tirof qilgan ilmiy-texnikaviy va ijtimoiy-siyosiy atamalarni joriy etish hisobiga ta’minlaydi.

Yangi ilmiy asoslangan atamalar jamoatchilik muhokamasidan keyin va Oliy Majlis tegishli qo‘mitasining roziligi bilan o‘zbek tiliga joriy etiladi.

*«O‘zbekiston Respublikasining Davlat tili haqida»gi
Qonunidan.*

II. Notiqlik qadimgi Sharqda juda katta ijtimoiy-siyosiy mavqega ega bo‘lib, umumdavlat ahamiyatiga molik ish hisoblangan. U bir necha turga ajratilgan:

1. Ilmiy-siyosiy ma’ruza.
2. Bahs-munozarali nutq.
3. Targ‘ib va tashviq qilish ruhidagi nutq.
4. Marsiya nutqi.
5. Tabrik nutqi va boshqalar.

Notiqlik san’ati qadimda *voizlik san’ati* deb yuritilgan. «*Qomusi usmoniy*» nomli lug‘atda «*Va’z — kishilarning qalbini yumshatadi-*

gan *pand-nasihatdir*», deya ta'riflanadi. Haqiqatan ham, voiz har bir so'zga chiqishda ma'lum bir g'oyani ilgari surishni maqsad qilib oladi.

Til birliklari va materialidan fikrni ifodalash maqsadida foydalanish jarayoni **nutq** sanaladi. Hayotning turli sohalari, turlicha nutq vaziyatlarida tildagi leksik, frazeologik, fonetik va grammatik vositalarni tanlash va ulardan foydalanish usullari ham har xil bo'ladi. Shunga ko'ra, nutqning quyidagi uslublari o'zaro farqlanadi: **so'zlashuv uslubi, rasmiy-idoraviy uslub, ilmiy uslub, publitsistik uslub va badiiy uslub.**

34- mashq. Gaplarni uslubiy shakliga ko'ra guruhlarga ajratib ko'chiring. Nuqtalar o'rniga nutq uslubiga xos so'z yoki fe'l shaklini qo'ying.

1. Men bu gapni faqat tarjima vajidan aytayotgan... yo'q. Yozuvchi o'z ona tilisi ustiga o'z zamonasining boy, madaniy tilini bilmasdan qanot bog'lamaydi. Buning misolini adabiyotimiz tarixida, hozirgi adabiyotimizda ... ko'rishi... mumkin (*A.Q.*). 2. Bulardan birinchi..., nutq madaniyati sohasining vazifasi til va nutqdagi nuqson va kamchiliklarni aniq..., to'p..., uni o'rgan... va bartaraf etishdan iborat..., deyilgan nuqtayi nazar. 3. O'sha «masalang» o'rniga tushsa, dashnom...ga qalqon bo'lishi, lovulla... asablarga suv purkab, seni ortiqcha dilsiyohliklar... asrashi ham mumkin! (*O'. Usmonov*). 4. Men, Rasulov Anvar, «Eng yaxshi kitobxon» ko'rik-tanlovini o'tkazish... litseyimiz kutubxonasidan 10 (o'n) ta badiiy kitob ol... . 5. Axir, talaba jamiyatning oldi qatlami sanaladi.... Shuni... kerakda, «o'qib uqmasa bekor»

48- topshiriq. O'qigan badiiy asaringiz, sevimli gazeta yoki jurnalningiz va qo'lingizdagi biror darslikdan bittadan ixcham matn tanlang. Ularni o'zaro qiyoslab, til xususiyatlariga ko'ra farqli jihatlarni tushuntiring.

49- topshiriq. She'rni ifodali o'qing. Uning mazmuni asosida badiiy uslubning nazm shaklida va rasmiy uslubning taqriz shaklida matnlar tuzing. Ulardagi o'xshash va farqli til xususiyatlarini izohlang.

TILLA BALIQCHA

Tuxumdan chiqdi-yu, keltirib uni
Shu loyqa hovuzga tomon otdilar.
Tashlandiq ushoq yeb o‘tadi kuni,
Xor-u xas, xazonlar ustini yoptilar.

Dunyoda ko‘rgani shu tor hovuzcha
Va mudroq tollarning achchiq xazoni.
Menga alam qilar, tilla baliqcha
Bir ko‘lmak hovuz deb bilar dunyoni...

Abdulla Oripov

Rasmiy-idoraviy nutq uslubi jamiyatdagi ijtimoiy-huquqiy munosabatlar, davlat va davlatlararo rasmiy, siyosiy-iqtisodiy, madaniy aloqalar uchun xizmat qiluvchi uslubdir. Bu uslub hujjatchilik xarakteri bilan ajralib turadi. Shunga ko‘ra, yozma nutqning xizmatga doir bu turi davlat qonunlari, farmonlar, bayonotlar, shartnomalar, idora hujjatlari, e‘lonlar va boshqa rasmiy yozishmalar uslubi hisoblanadi. Rasmiy uslub tilining asosiy xususiyati aniqlik va ixchamlikdir, unda muayyan nutqiy qoliplar, kasb-hunar so‘zlari, atamalar, tayyor sintaktik qurilmalar keng qo‘llanib, nutqning aniq va ravshan ifodalanishini ta‘minlaydi. Tayyor nutq qurilmalari (shu asosda: *shunga ko‘ra; ma‘lum qilamizki; ...ni e‘tiborga olib; ...ga ko‘ra; ...biz, quyida imzo chekuvchilar, ...ga asosan (muvofig); ...uchun, ...dan kelib chiqib; ...sharti bilan; ...berilsin, ...taqdirlansin* kabi) hujjat matnining darak-hikoya xarakterida bo‘lishini, so‘zlarning bir ma‘noda ishlatilishini, badiiy-tasviriy vositalarning bo‘lmasligini, fe‘lning majhullik va buyruq-istak shakllarining, qo‘shma gap turlarining keng qo‘llanishini talab qiladi. Til material hujjatning turi va xarakteriga qarab tanlanadi.

35- mashq. Gapnlarni ko‘chiring. Birinchi va uchinchi shaxs nomidan yozilgan rasmiy uslubga xos gapnlarni ikki ustunga ajratib yozing. Qoliplashgan iboralar ma‘nosini izohlang.

1. Sizning ko‘rsatmangizga binoan, men o‘quv bo‘limi uslubiyotchisi S.Olimov bilan II bosqich talabalarining mart oyidagi davomatini tahlil qildim. 2. Ma‘lumotnoma tuman ijtimoiy ta‘minot bo‘limiga ko‘rsatish uchun berildi. 3. Ushbu da‘vo bo‘yicha sud qarorini tezlik bilan ijro ettirish haqida qaror qabul qilishingizni so‘rayman. 4. Fuqarolar o‘z huquq va erkinliklarini amalga oshirishda boshqa shaxslarning, davlat va jamiyatning qonuniy manfaatlari, huquqlari va erkinliklariga putur yetkazmasliklari shart. 5. Ushbu bitim yuzasidan kelib chiqadigan barcha nizolar qonunda belgilangan tartibda hal qilinadi. 6. Guruh rahbari T. Qodirovning axboroti ma‘lumot uchun qabul qilinsin. 7. Arizaga nikoh guvohnomasining nusxasini ilova qilaman.

36- mashq. Matnlarni o‘qing, uslubiy farqlarni dalillar asosida yozma ravishda izohlang.

1. Hasanali, Otabekning har bir siriga o‘zini mahram hisoblaganlikdan, darhaqiqat, Otabekka mahram bo‘lishga loyiq bir mehribonlikka ega bo‘lganlikdan, bek bilan ochiq so‘zlashish fikriga keldi.

Bir necha daqiqa muqaddima uchun reja qurib o‘tirgandan so‘ng, tilga keldi:

— O‘g‘lim, Otabek!

— So‘zlangiz.

— Aytingiz-chi, men sizning kimingiz?

Otabek, Hasanalining maqsadiga tushunolmay majhul unga nazar tashladi.

— Sizmi? — deb kulimsiradi u. — Otam bo‘lmasangiz ham, meni otalik muhabbati bilan sevgan sodiq va mehribon bir kishimsiz, ya‘ni ma‘naviy otam.

— Barakalla, o‘g‘lim! — dedi Hasanali. — Javobingiz o‘z o‘ylaganimchadir. Endi sizdan shuni ham so‘rayin: xo‘jasiga sodiq bir qul, sizning ta‘biringizcha, ma‘naviy bir padar, o‘z o‘g‘liga yomonlik sog‘inarmi, bu to‘g‘rida javob beringiz-chi?

Otabek kutilmagan bu savoldan ajablendi:

— So‘zingizga tushunolmadim, ota! — dedi. — Shundog‘ bo‘lsa ham javob beraman: bu kungacha siz yolg‘iz mengagina

emas — bizning oilamizga otalik mavqeyida turib, yaxshilikdan boshqani sog'inmay kelasiz.

A. Qodiriy, «O'tkan kunlar» romanidan.

2. Husayn Voiz Koshifiy nutqlarining ta'sirchanligi, jozi-badorligi haqida uning o'g'li Faxriddin Ali Safiy «Latoyifut tavoyif» nomli asarida quyidagilarni eslaydi: «Kunlarning birida ahli majlisga Mavlono Sayid G'iyosiddin degan mashhur so'z ustasi kechikib kelgan. Bu majlisga Abdurahmon Jomiy ham tashrif buyurgan ekan. Sayid G'iyosiddin kirib kelishi bilan Jomiy undan so'rabdi:

— Nechuk kechikdingiz, mavlono G'iyosiddin?

— Meni ma'zur tuting, ustod, — debdi G'iyosiddin, — kelayotgan edim, masjidi jomeda Husayn Voiz Koshifiy nutq so'zlayotgan ekan, shunga mahliyo bo'lib qolibman.

Husayn Voiz Koshifiyning nutqlari jozibadorligi bilan har qanday kishini jalb qila olgan.

Alisher Navoiy va sulton Husayn Boyqaro o'z she'rlarini xalq oldida rasmiy ijro etish lozim bo'lganida, bu ishga Koshifiyning munosib ko'rganlar.

Masalan, Alisher Navoiy o'zining Jomiyga bag'ishlangan marsiyasini o'qib eshittirishni Husayn Voizga topshirganligi bu fikrning isbotidir.

«Yuristning nutq madaniyati» kitobidan.

50- topshiriq. Gazeta va jurnaldan ta'lim yoki madaniyat mavzusidagi maqolani o'qing, til xususiyatiga ko'ra boshqa nutq uslubidan farqlanishini izohlang.

Yozma nutqning rasmiy uslubida, asosan, quyidagi munosabatlar doirasidagi hujjatlar tuziladi:

1. Huquqiy munosabatlarga oid: qonun, fuqarolik va jinoyat aktlari, nizom, shartnoma va boshqalar.

2. Idoraviy-ma'muriy shaklga oid: dalolatnoma, buyruq va farmoyishlar, turli ish qog'ozlari (ariza, tavsiyanoma, tilxat, ma'lumotnoma kabi).

3. Diplomatik munosabatlarga doir: bayonot, nota, bitim, memorandum va boshqalar.

37- mashq. Gaplarni o‘qing, uslubiy xatolarini tuzatib, daftaringizga ko‘chiring.

1. Ehtiyot qismlar, yoqilg‘i-moylash va boshqa xomashyolarning sarf-xarajat narxlari oshganligi bilan shahar yo‘lovchi tashish transportida yangi yo‘lkira haqlari belgilandi. 2. Yaqin kelganimda «Xush kelibsiz!» degan yozuv uzoqdan ko‘zga tashlandi. 3. Eng avvalo, dalalar to‘la, nihollar sog‘lom bo‘lishi kerak. 4. Mahalla ko‘chalarida piyodalar yurish xavfsizligi oyligi o‘tkazildi. 5. Naqqosh kuzning saxiy mo‘yqalamida bahra olgan g‘o‘zalar qulog‘ida oltin baldoqlar selkillab turibdi. 6. Rais bosh agronom bilan o‘z xonasida uchrashdi.

51- topshiriq. «Darslik tilining uslubi» mavzusida ijodiy bayon yozing. Unda o‘z taklif va istaklaringizni bildirishga harakat qiling.

Savol va topshiriqlar

1. *Notiqlikning qanday turlarini bilasiz? Misollar bilan izohlang.*
2. *So‘zlashuv uslubining leksik va fonetik xususiyatlarini aytib bering.*
3. *Nima uchun badiiy uslubning til vositalaridan foydalanish imkoniyatlari keng?*
4. *Rasmiy-idoraviy uslubning asosiy belgilarini sharhlang.*

MATN TURLARI VA TARKIBI

- ◆ **Matn turlari**
- ◆ **Dialogik matn**
- ◆ **Tavsifiy matn**
- ◆ **Matnni qisqartirish yo‘llari**
- ◆ **Matnni kengaytirish yo‘llari**
- ◆ **Matnga xos so‘zni tanlash**
- ◆ **Matn tuzish**

52- topshiriq. Matn namunalarini o‘qib, mazmuni va tuzilishiga ko‘ra farqlanishini tushuntiring.

I. — Bizga yuborgan kitoblaringizni oldik, — dedi Navoiyga Badiuzzamon. — Iltifotingiz uchun tashakkur. Sizning ash‘oringiz va Jomiy hazratlarining asarlari mutolaasidan ko‘nglimiz safoga to‘ldi.

— Inson ruhi uchun haqiqiy zavq mutolaadir, — dedi Navoiy qiziqib. — Ammo yolg‘iz ash‘or o‘qimoq kifoya qilmas. Tarix! Tarixni ko‘zdan kechirmadingizmi?

— Ko‘ngil ash‘orga ko‘proq moyil bo‘ldi. Fursat bo‘lsa, tarixni ham boshlagumdur,— javob berdi Badiuzzamon.

— Men sizga tarixga oid kitoblarni qasddan ko‘p yuborgan edim. Balki xabaringiz bordir, otangiz podshoh hazratlariga ham hamma vaqt tarix o‘qimoqni tavsiya qilamen. Davlatning butun mas‘uliyati sizlarning zimmangizdadir. Obodonlik yoki inqiroz sizlarning tadbir va harakatingizga bog‘liqdir. Shuning uchun siz tarix oynasiga qarab turmog‘ingiz kerak...

Oybek, «Navoiy» romanidan.

II. «Buyuk xizmatlari uchun» ordenini qo‘limga olib qarayman. «Buyuk» so‘zini o‘qiganimda yetmish yetti yillik g‘uborlarim tarqab ketgandek bo‘ldi. Ko‘rgan jabr-u jafolar tumandek g‘oyib bo‘ldi.

Jez konlari tagida mis kukunlarini yutib, o'pkasi zanglab olamdan o'tgan, jasadlari zanglagan tuproqqa qo'yilgan yurtdoshlarim haqqi, Sibirning qahraton sovuqlarida muzlab qolgan, umrini o'rmonlarda poyoniga yetkazgan beqiyos dono ustozlarimiz haqqi, senga ta'zim qilaman, O'zbekistonim!

Shu og'ir yo'llardan meni omon qaytargan sening meh-ring, sening issiq bag'ring, mening e'tiqodim, Tangrining beadad mehridir.

S. Ahmad, «Yo'qotganlarim va topganlarim» kitobidan.

Ma'lum voqelik haqida tasavvur (ma'lumot) bera-digan bir yoki bir necha sintaktik birliklardan tashkil topgan nutqiy butunlik **matn** hisoblanadi.

Matn og'zaki yoki yozma nutqqa xos bo'lishidan qat'i nazar, ikki xil ko'rinishda bo'ladi: dialogik va monologik. **Dialogik matn** ikki va undan ortiq suhbat-doshning turlicha mazmundagi fikr-axborot alma-shinuvidan iborat.

Ikki kishi o'rtasidagi dialogik nutq **savol-javob, buyruq-javob, xabar-e'tiroz** kabi mazmunlarda bo'lib, fikr xususidagi tasdiq yoki inkorni, ziddiyat yoki mu-nozarani ifodalaydi. Ko'p kishilik dialoglarda suhbat mavzusi savol-javobdan iborat bo'lmay, o'rtaga tash-langan savol, taklif, da'vat biror xabar, dalillar bilan xulosalanadi.

Dialogik matn tarkibida so'roq olmoshlari, muomala odobiga oid so'z va iboralar, yuklamalar, undovlar, kirish so'zlar keng qo'llanadi. Bunday matndagi gaplar, asosan, sodda gaplardan tashkil topadi, sodda gaplarning bir tarkibli turlari, to'liqsiz gaplar, so'z-gaplar faol ishlatiladi.

Dialogik matn so'zlashuv uslubi va badiiy uslubga xosdir.

53- topshiriq. Alisher Navoiyning «Farhod va Shirin» dostoni-dan Xisrav bilan Farhod o'rtasidagi munozarani rollarga bo'lib o'qing. Bu dialogni shakllantirgan lisoniy vositalarni aniqlab, daftaringizga ko'chiring.

38- mashq. Dialogda ajratib ko‘rsatilgan so‘zlarning uslubiy ma’no va vazifalarini aniqlang. Gapnlarni tuzilishiga ko‘ra guruhlab yozing.

— **Siz...** qochqoqsiz, — dedi.

— Siz...

— Men?

— Siz quvloqsiz.

— **Ajab qilaman,** — dedi Kumush va shapalog‘i bilan erining yuziga sekingina urib qo‘ydi.

— Bu yoqqa ham...

— U yoqqa Zaynab ursin.

— Zaynabning... urishga haqqi yo‘q.

Kumushning ko‘zida haligacha ko‘rulmagan bir shodlik o‘ynadi:

— **To‘g‘ri aytasizmi?**

— To‘g‘ri aytaman!

— **Mana bo‘lmasa,** — dedi Kumush. Otabekning ikkinchi yuzini ham silagandek qilib qo‘ydi. Yana kulimsirashib, termulishib qoldilar...

— Biravning g‘amida kuyib qaridim, — dedi Kumush.

— **Bekor aytasiz...** Meni aytsangiz to‘g‘ri.

— Siznimi? — dedi Kumush.

A. Qodiriy, «O‘tkan kunlar» romanidan.

54- topshiriq. a) matnni o‘qib, dialogdan qanday farqlanishini ayting. Sifatlovchilarning ma’no va vazifasini izohlang.

... Ta’birimiz qo‘pol tushmasa bu go‘zal qiz och ra’no gulining tusida yoki oq sariq tusda yaratilgan edi. A’zoda o‘skan tuklarga ham haligi tusning ta’siri bo‘ladir. Ra’noning sochi gungurt-qora, ya’ni quyoshsiz joylarda qora ko‘rinsa ham quyoshda bir oz sarg‘ish bo‘lib ko‘rinar edi. Shunga o‘xshash Ra’noning ko‘zida ham buning asari ko‘ruladir: mudavvarga moyilroq jodu ko‘zi kishiga qattiq qaraganda qoraliqdan boshqacha yana bir turluk nur sochar erdi. Kipraklari ostida nafis bir surma doirasi bor edi.

Qoshi tutash kabi ko‘rinsa ham ko‘ndalang yotqan ikki qilich orasini nafis bir quyulib ko‘tarilish ajratib turar edi.

Burni hech bir munaqqidg'a berishmaslik mutanosib, har zamon uyalish tabassumiga hozir turg'an nafis irinlarining yuqorig'i qismida sezilar-sezilmas tuklar ko'kargan edi. Yuzi cho'ziq ham emas, oy kulcha ham deb bo'lmas, kishiga kulib qarag'anda qizil olma ostlarida ikkita zamma ravishlik shakl hosil bo'lar, go'yo bizga chin ra'no guli ochilg'an holatda ko'rinar edi. Sochlari juda quyuq, sanoqsiz kokillar Ra'noning orqa, o'ngini tutib yotar, qaddi uzunliq bilan qisqaliqning o'rtasi, do'ndiq barmoqlarining jimjilog'ida xina gullari, har holda bu qiz yolg'iz Qo'qonningg'ina emas, umuman, Farg'onaning kuylarga qo'shulib maxtaladiringan go'zallaridan edi.

A. Qodiriy, «Mehrobdan chayon» romanidan.

b) savollarga javob bering:

1. Matn qanday nutqiy vazifani bajarishga qaratilgan?
2. Matndagi uyushiq va ajratilgan gap bo'laklari nimaga xizmat qilgan?
3. Matnda qanday tasviriy vositalar qo'llangan?
4. Nima uchun matnda belgi-xususiyatni ifodalovchi so'zlar ko'proq?
5. Matnda modal so'zlar qanday maqsadda qo'llangan deb o'ylaysiz?

Tavsifiy (monologik) **matn** so'zlovchi yoki yozuvchi tomonidan bayon etilgan voqea-hodisa, narsa yoki shaxs tasviri, tavsifi yoxud xabar, ma'lumot bayonidir. Maqola, insho ham tavsifiy matnning bir turi sanaladi.

Ma'lum voqea-hodisalarga, narsa va shaxslarga oid fikr-mulohaza bildirish, ularni badiiy-tasviriy vositalar yoki dalillar bilan ta'riflash, izohlash, isbotlash, asoslash tavsifiy matnga xos xususiyatlardandir. Shuning uchun bunday matnda belgi-xususiyat ifodalovchi so'zlar, atamalar, modal so'zlar, fe'lning funksional shakllari, ravishlar faol qo'llanadi.

Tavsifiy matn yaratishda uyushiq bo'laklar, ajratilgan gap bo'laklari, atov gaplar, qo'shma gap ko'rinishlaridan ham keng foydalaniladi.

Tavsifiy matn ilmiy, publitsistik, rasmiy-idoraviy, shuningdek, badiiy uslubga xosdir.

55- topshiriq. O‘zingiz bilim olayotgan fan yo‘nalishini yoki yoqtirgan mutaxassisligingizni ta’riflab matn yarating. Unda asoslar, dalillar keltirishni unutmang.

39- mashq. Matn parchalarini o‘qing, asosiy mazmunni ifodalovchi gaplarni daftaringizning o‘ng tomoniga, yordamchi, qo‘shimcha mazmun bildiruvchi gaplarni chap tomoniga yozing va o‘zaro qiyoslang.

I. G‘azal nihoyatda ta’sirli. Ayniqsa, uch-to‘rt bolaning ovozi juda yoqimli, ohangdor. Hammamiz jim tinglaymiz. Men sel bo‘lib, erib ketaman. Fuzuliyning she‘rlarini sevaman. She‘rlari nafis. O‘zim gul va mahbub haqida go‘zal she‘rlarni bilaman. Opam o‘rgatgan. (*Oybek, «Bolalik»dan*).

II. Beixtiyor o‘zining ana shunday saodatli onlari, Humoyun tug‘ilganda qalbini to‘ldirgan iftixor tuyg‘ulari yodiga tushdi. O‘g‘li Qobul arkida tavallud topgan edi. Viloyat yo‘q, viloyat umidvorligi yo‘q, navkar parokanda, sargardon sarg‘ayib, Samarqand qamalida ochlikdan it etini, eshak etini yegan miskinlar bilan dahshatli uqubatlar chekib, Toshkanda va Andijonda mislsiz mashaqqat va xorliklar tortib, nihoyat, Qobulda bir muddat qo‘nim va osoyish topgan kunlari edi, shikasta ko‘nglini quvonchga to‘ldirib, Humoyun dunyoga keldi. (*X. Sultonov, «Nuqta»dan*).

40- mashq. Gaplarni o‘qing, uyushiq va ajratilgan bo‘lakli kiritmalarni qavs ichida qoldirib ko‘chiring. Ko‘chirma gaplarni o‘zlashtirma gapga aylantirib yozing. Asliyat bilan siz o‘zgartirgan gaplar o‘rtasidagi farqni izohlang.

1. Har birimiz o‘z maktabimiz, sinfimizni esladik. 2. Bog‘ning turli joylarida har xil mevali daraxtlar: nok, o‘rik, jiyda va hokazo anchagina. (*Oybek*) 3. Bir vaqtlar siz ham, Temir Akbarovich, xato qilishdan qo‘rqmaslik kerak, deb gapirar edingiz (*P. Qodirov*). 4. Navbat o‘ziga kelganda, ayvondan turib, mahdum baqirdi: Ra‘no, akangning qo‘liga suv quy! (*A. Qodiriy*) 5. To‘g‘risini aytsam, ustozimning nomlarini eshitganimda, ko‘nglim ancha taskin topdi. 6. Aftidan, u bizni ko‘rmadi, shekilli (*M. Ismailiy*). 7. Ota kasbi ham qondan o‘tadi

shekilli, — derdi Abdulla aka. — Otam temirchi edilar (S. Ahmad).

Matni qisqartirish quyidagi yo'llar bilan amalga oshiriladi:

- matnning asosiy fikrini ifodalovchi gaplarni ajrata olish;
- gaplardagi uyushiq va ajratilgan bo'laklarni, kiritma va ilova qurilmalarni qisqartirish;
- birikmalarni ma'nodosh so'zlarga, sodda yoyiq gaplarni yig'iq gaplarga, qo'shma gaplarni sodda gaplarga, ko'chirma gaplarni o'zlashtirma gaplarga aylantirish;
- matnning qo'shimcha fikr ifodalovchi gaplarini, sintaktik parallellar va takrorlarni qisqartirish;
- matni qisqa mazmunli tarkibiy qismlarga ajratish;
- birikmali sifatdosh, o'xshatish va boshqa tasviriy ifodalarni sodda va ixcham shaklga keltirish.

56- topshiriq. Matni uning asosiy mazmunini saqlagan holda qisqartiring. Matni qisqartirishda qanday usullarni qo'llaganingizni sharhlang.

Har qanday qilmishning aksi, qaytarma oqibati mavjud: shunday ekan, faqat o'z prinsipimni himoya qilaman deb, bir kun borib ko'pchilikni dog'da qoldirmaylik tag'in?!

Axir, mavjud nazariyalar qolipiga tushmaydigan faktlar, ayniqsa, fan uchun qimmatli emasmi? Chunki shu noma'lum faktlarni ishlab chiqish bilan yaqin oralarda fanning yangi yo'nalishlariga yo'l ochib berish mumkin-ku? Fan tarixida bunday misollar to'lib-toshib yotibdi. Faktni tan olmaslik, aslida, hazm qilinmagan nazariyaning oqibati-ku!.. Men nasihatgo'ylik qilishni o'ylamagandim, ammo o'rni kelib qoldi. Koinot azaldan insonni zulmat bilan o'ragan. Fan esa odamzot qo'lidagi mangu mash'ala!

Zero fan — cheksizlikni o'rganar ekan, ayni paytda, o'zining ham had-chegarasi yo'q. Inson bilimi tugamaydi, u abadiy yaratiladi, abadiy harakatda... Modomiki shunday

ekan, men ochgan kashfiyot uslubiga boshqa bir uslub qarama-qarshi chiqib qolsa, nima uchun endi men unga, albat-ta, tosh otishim kerak? Nima uchun?! Yo‘q, aqlimiz bo‘lsa, istiqbolimizga chinakam qayg‘ursak, orzuni bo‘g‘maylik. Orzu har qanday faktdan ham qudratli! Orzu bamisoli hayot ko‘ksidagi mildirab turgan buloq, gurkirab o‘suvsuchi nihol...

O‘. Usmonov, «Girdob» romanidan.

34- mashq. Gaplarni asosiy mazmunini saqlagan holda ixchamlashtiring, ortiqcha leksik-grammatik vositalarsiz daftaringizga ko‘chiring.

1. Uning manfaatlarini, fikr-o‘y doiralari, g‘oya va maqsadlarini yaxshi bilamiz (*Zulflya*). 2. Gapni yana cho‘zmasin deb unga qarshi hech narsa demadi (*A. Qahhor*). 3. Menga qara, bir ish buyursam, yo‘q demaysanmi? (*S. Ahmad*). 4. Na muattar chamanzorlar, na muhtasham ko‘shklar, na kumushlangan hovuzlar, na chiroyli qafasdagi qushlar — hech nima uni qiziqtirmadi (*Oybek.*). 5. Kunduzi bo‘lsa, o‘zingizdan o‘tar gap yo‘q, xunukroq ko‘rinadi (*A. Qahhor*). 6. Kim maqtanchoq bo‘lsa, u hamma-ning oldida xijolat tortadi (*Maqol*). 7. Ko‘z qayerda bo‘lsa, mehr ham o‘sha yerda bo‘ladi (*Maqol*).

57- topshiriq. Darslik va jurnaldan yoqtirgan fanningizga oid matnni tanlab, ixchamlashtiring. So‘ng matnni qisqa tarkibiy qismlarga ajrating va har biriga mos sarlavha toping.

42- mashq. She‘ri nasriy matnga aylantirib daftaringizga ko‘chiring. Matn mazmunini o‘z fikr-qarashlaringiz bilan to‘ldiring va xulosa yozing.

... Ko‘p jahongir ko‘rgan bu dunyo,
Hammasiga guvoh — yer osti.
Lekin, do‘stlar, she‘r ahli aro
Jahongiri kam bo‘lar, rosti.
Besh asr kim, nazmiy saroyini
Titratadi zanjirband bir sher.
Temur tig‘i yetmagan joyini

Qalam bilan oldi Alisher.
Dunyo bo‘ldi chamanim, manim,
O‘zbekiston, Vatanim manim.
Bosh ustingdan o‘tdi ko‘p zamon,
O‘tdi Budda, o‘tdi Zardushti,
Har uchragan nokas-u nodon,
Ona xalqim, yoqangdan tutdi.
Seni Chingiz g‘azabga to‘lib
Yo‘qotmoqchi bo‘ldi dunyodan.
Jaloliddin samani bo‘lib
Sakrab o‘tding Amudaryodan.
Sensan o‘shal samanim manim,
O‘zbekiston, Vatanim manim.

Abdulla Oripov

43- mashq. Berilgan gaplardagi nuqtalar o‘rniga fikrga mos tarzda kiritmalar, ilova birikmalar qo‘shing, gap bo‘laklarini uyushiq yoki ajratilgan bo‘laklar hisobiga kengaytiring.

1. ..., men «muboraknoma»ni o‘qitib ko‘rgan ekanman (*S. Ahmad*). 2. Onajonim, ... men ham bir kun shavqqa to‘larman (*A. Oripov*). 3. Bir ko‘rdim men uni — shunchalar go‘zal, oydan-da go‘zaldir, ... go‘zal! (*Cho‘lpon*). 4. Har birimiz o‘z maktabimiz, esladik. 5. Nahotki u erta-indin uzoq ayriliq boshlanishini, yuragi ezilmaydi (*Oybek*). 6. Boyagi yigitning, ... qo‘li gul ekan (*P. Qodirov*). 1. Biz Toshkentdan janubga — ... tomonga qarab yura boshladik.

Matni kengaytirish quyidagi yo‘l va vositalar bilan amalga oshiriladi:

— matnning bosh fikri, g‘oyasini shakllantiruvchi tayanch so‘z yoki gap, ifodani aniqlash va shunga bog‘liq holda o‘z mustaqil, ijodiy fikrini ifodalovchi gap, ifoda qo‘shish;

— matn mazmunini maqol, matal, hikmatlar bilan boyitish, dalillar bilan asoslash;

— gapni uyushiq bo‘laklar, kiritmalar, ajratilgan bo‘laklar hisobiga kengaytirish;

— soʻz va birikmalarni maʼnodoshlari — tasviriy ifodalar, frazeologik iboralar va boshqa badiiy tasvir vositalari bilan almashtirish;

— sodda gapni qoʻshma gapga, qoʻshma gapni alohida sodda gaplarga ajratish;

— asosiy fikrni ifodalovchi gapga qoʻshimcha fikr, izoh bildiruvchi sintaktik parallel gaplarni mantiqiy izchillikda bogʻlab kiritish;

— matnning kirish, xulosa qismlarini oʻz qarashlari, mulohazalari, ilovalari bilan toʻldirish.

44- mashq. Matnning tushirib qoldirilgan oʻrinlarini oʻz soʻzlaringiz bilan toʻldiring. Oʻz fikringizni matnning asosiy mazmuniga bogʻlovchi vositalarni ajratib koʻrsating.

Hayot goʻzal, yashash maroqli. Biroq inson uchun.... Shu bois boʻlsa kerak, inson borki, hamma vaqt imkon qadar bu dunyoning goʻzalliklaridan koʻproq bahra olishga, u ... intilib yashaydi. Bu istak esa baʼzida odamzodga baxt keltirsa, Insoniyatning eng zaif tomoni ham shunda, menimcha U amal qilayotgan koʻplab zararli odatlarning oxir-oqibatini bilsa-da,

Bugun yoshlar orasida ommalashib borayotgan chekish odati ham ayni yuqoridagi fikrimizga dalil. Eʼtibor bergan boʻlsangiz, yoshlarimiz ruju qoʻyayotgan sigareta tutunlari ... singari tobora farzandlarimizning katta qatlamini oʻz iskanjasiga olmoqda.

Yurtimizda ... eʼtibor berilayotgan bir paytda kelajagimiz vorislari boʻlgan oʻgʻil-qizlarimizning bu qadar oʻzlarini zahar-lashlariga nima sabab boʻlmoqda? Aytish joizki, farzandlarimizning har qanday illatga ruju qoʻyishlarida, avvalo ... bosh omil boʻlib xizmat qiladi.

58- topshiriq. Matnni oʻqing. Ajratib koʻrsatilgan soʻzlarning maʼnosini izohlang.

Oʻzbekiston **yer islohoti** tizimida **yer mulkchiligiga** amal qilish iqtisodiy mexanizmining asosiy maqsadi — yerda

turli xil xo‘jalik yuritish shakllarining teng huquqli rivojlanishi, ko‘p **ukladli iqtisodiyotni** shakllantirish, yerdan samarali va **oqilona** foydalanish hamda uni muhofaza etish uchun shart-sharoitlar yaratish manfaatlari yo‘lida **yerni qayta taqsimlashdan** iborat bo‘lmog‘i kerak. Bunday maqsadga erishish, albatta, oson emas va u yer islohotining prinsipial **masalalarini** aniqlab olishni taqozo etadi.

Birinchidan, **yer resurslariga** egalik qilish, **tasarruf etish** va foydalanishning ustuvor yo‘nalishlarini aniqlash va asoslash lozim. Ayniqsa, yerdan foydalanuvchilarning manfaatlari va mas‘uliyatlarini uyg‘unlashtirish, ularni amalga oshirishning samarali **mexanizmlarini** topish va amaliyotga tatbiq qilish muhim vazifa hisoblanadi.

Ikkinchidan, hozirgi vaqtda tub yer islohotini o‘tkazish uchun davlatning yerga bo‘lgan mutlaq **mulkiy huquqi** ta‘minlangan holda yer resurslaridan foydalanish, egalik qilish va tasarruf etish bo‘yicha iqtisodiy vazifalarni kuchaytirish nihoyatda zarur bo‘lmoqda.

«O‘zbekiston iqtisodiy axborotnomasi» jurnalidan.

45- mashq. Gaplarni ko‘chiring. Kasb-hunarga oid so‘zlarning vazifasini aniqlab, qavs ichida ko‘rsating.

1. Endigina tandirdan uzib olingan patir hidi insonga orom beradigan xushbo‘y hiddir. 2. Manovi yakka ot-aravada ularga suv ham, yonilg‘i ham, moy ham, yana boshqa balo-battarlarni yetkazib berishim kerak (*Ch. Aytmatov*). 3. Binoning devorlariga ganj bilan ishlov berilgan, eshik va derazalari o‘ymakorlik gullari bilan bezatilgan. 4. Tekis taxtaga quruq bo‘r bilan yozsangiz, yozuingiz aniq ko‘rinadi. 5. O‘rikning turli navlari, qanday payvand qilish, naycha payvand, kurtak payvandlar to‘g‘risida so‘rab-surishtirib, ancha narsalarni bilib oldim (*S. Ahmad*). 6. Yozganlaringizni disketga ko‘chirgandan so‘ng, matnni kompyuter xotirasidan o‘chirishingiz mumkin. 7. Avvalo shuki, kavush tikishga na charm bor, na sirach, na mix, na lok (*G‘. G‘ulom*).

Nutqda ishlatilish doirasi ma'lum kasb-hunarga ko'ra chegaralangan so'zlar **kasb-hunarga oid so'zlar** hisoblanadi. Bunday so'zlar qaysi hududda yashashidan qat'i nazar, bir xil kasb egalariga tushunarli bo'ladi. Masalan, **daska** (kulollar xom idishlar ichini dasmollashda suv quyib ishlatadigan sopol idish), **jo'sha** (tog'dan olinadigan qizil kesak), **volash** (loyni ochib-yorib tozalash) kabi so'zlar kulollargagina tushunarlidir.

Kasb-hunarga xos so'zlarning asosiy qismini shu sohaga oid atama (termin)lar tashkil etadi. **Atamalar** fan, texnika, madaniyat kabi sohalardagi aniq chegaralangan tushunchalarni ifodalaydigan bir ma'noli so'z va so'z birikmalaridir. Atamalar qo'shimcha ma'no jilolariga ega emas. Atamalarning ko'pchiligi boshqa tillardan o'zlashgan so'zlardan iborat. *Masalan: advokat, argon, dialog, debitor, grant, modul, metr, test, tormoz, marketing* kabilar.

50- topshiriq. Biror fan bo'yicha darslingizdan muayyan parchani o'qing. Bevosita shu fanga oid atamalarni ajratib, ma'nosini lug'at asosida izohlang.

46- mashq. Matnni o'qing. Sohaga oid atamalar qo'llangan gaplarni ko'chirib oling, qavs ichida atamaning ma'nosini yozing.

Bir xil ma'noli ifodalarni nutqda ortiqcha kiritish mantiqiylikning buzilishiga sabab bo'ladi. Bir xil ma'noli birdan ortiq ifodalar pleonazm deb yuritiladi: *men, o'zim; shu bugun, bugundan boshlab* kabi. Mantiqiy aloqalar va munosabatlarni ifodalashning muhim vositalaridan biri kirish so'z, kirish birikmalar, yordamchi so'zlar, bog'lovchilar, yuklamalar hisoblanadi. Ulardan to'g'ri foydalanish yaxshi nutq yaratishning garovi sanaladi. Gaplar orasida mantiqiylikning buzilishiga sabab sifatida quyidagilarni ko'rsatsa bo'ladi:

1. Gaplarni bir-biriga bog'lashda yuz beradigan xatolar.
2. Bir fikrdan boshqasiga o'tishda yuz beradigan xatolar.
3. Matnni xatboshilarga ajratishda xatolarga yo'l qo'yish.

4. Matnni mantiqiy shakllantirish, sintaktik qurilmalarni tanlashda yuz beradigan xatolar.

Har bir gapda nisbatan tugallangan qandaydir fikr ifodalangan bo'ladi. Avvalgi gaplarda ifodalangan fikrni keyingi gapda ifodalangan fikr, odatda, yo rivojlantiradi, yoki ulardan kelib chiqadigan fikrlarni xulosalaydi. Shunday ekan, keyingi gapni oldingi gap bilan to'g'ri bog'lash muhimdir. Gaplar bir-biri bilan xilma-xil sintaktik vositalar orqali bog'lanadi.

Ixtisoslikka oid so'zlarni nutqda to'g'ri tanlash va qo'llash ham nutq madaniyatining, ham kasbiy bilimdonlikning muhim sharti hisoblanadi.

So'z tanlashda quyidagilarga e'tibor beriladi:

- so'zning lug'aviy ma'nosini bilgan holda tanlash;
- tanlangan so'zni aniq talaffuz eta olishni nazarda tutish;
- so'zning suhbatdoshlarga tushunarli bo'lishini hisobga olish;
- so'zning ma'no xususiyatlariga asoslanib, uni nutq maqsadiga muvofiq tarzda tanlash;
- so'zni matn mazmuniga mos tarzda tanlash;
- baynalmilal atamani adabiy tilning leksik me'yoriga muvofiq holda tanlash;
- so'z, atamani matnning uslubiy xususiyatiga mos ravishda tanlash.

47- mashq. Gaplarni diqqat bilan o'qing. Noto'g'ri qo'llangan so'zlarni aniqlab, ma'nosiga ko'ra mos so'z bilan almashtirib, gaplarni ko'chiring.

1. So'zlovchining o'z fikrini qisqa va batafsil ifodalab, tinglovchiga yetkazishi ham o'ziga xos san'atdir. 2. So'zga benazir kishi mayda bir maqsadni uzoq so'zlab bayon qiladi. 3. Nojo'ya so'z yurak ko'zgusini parchalashi, tag'in insonni vayron qilishi mumkin ekanligini yodda tuting. 4. Nutqi asal kishining mehribon odamizodi ham ko'p bo'ladi. 5. Shirin so'z, go'zal til inson dilini qanchalik xushnud etsa, aksincha, achchiq so'z, beso'naqay gap inson dilini shunchalik noxush qiladi,

dil piyolasini parchalaydi. 6. Mashq sababli soʻzlash qobiliyatini, nutq madaniyatini, notiqlik sanʼatchiligini odamlar olqishlaydigan saviyada egallash mumkin. 7. Tilda uni nomlovchi suxan boʻlmasa, bunday soʻzni hamsoya tildan olish mumkin. Ammo tilda turgan soʻzlar oʻrnida boshqa suxanni qoʻllash falokatdir.

60- topshiriq. Quyidagi soʻz, atama va soʻz birikmalarining qaysi uslubga xosligini aniqlang. Rasmiy-idoraviy uslubga xos boʻlganlari ishtirokida gaplar tuzing.

Xalq sayili, boʻlinmas fond, kirim, zarurat tufayli, taf-tish, soʻzga chiqdi, infrastruktura, mehnat bitimi, koʻchmas mulk, topshirigʻingizga binoan, tebranish, hosila, sugʻurta, zimmasiga yuklatilsin, elektromagnit maydoni, modellash-tirish.

48- mashq. Matnlarni oʻqing, ulardagi ixtisoslikka oid soʻzlarni ajratib koʻchiring va matnlarda qanday uslubiy vazifa-ni bajarayotganligini qiyoslab tushuntiring.

I. Rivojlangan davlatlarda auditni boshqarishda davlat faol ishtirok etadi, shuning uchun siyosat elementi bilan har bir audit firmalari davlat siyosatiga javob berishi va audit kompaniyasi shu siyosatga muvofiq lashtirilishi kerak.

Davlat audit kompaniyalari majburiyatlarini belgilashda, iqtisodiy hamda moliyaviy qiyinchiliklarni hal qilishda, audit va auditorlar talablarini (maʼlumotini, klassifikatsiyasi, imtihon topshirish tartiblarini va h.k.) belgilashda oʻz taʼsirini oʻtkazadi.

Yunusobod tumani tijorat banki
boshqaruvi raisi *A. Rahmonovga.*
Auditor *S. Jumayevdan.*

II.

BILDIRISHNOMA

Sizning koʻrsatmangizga binoan men kassir-nazoratchi S.Olimov bilan shu yil 15–18- noyabr kunlari «Lazzat» korxonasi-da audit tekshiruvini oʻtkazdim.

Korxonaning 3- choragidagi daromad ko'rsatkichi qoniqarli, soliqlar o'z vaqtida to'langan. Lekin mehnatni tashkil etishda qator kamchiliklarga yo'l qo'yilgan. Bu to'g'rida ilova qilinayotgan ma'lumotnomada batafsil yozilgan.

Auditor (imzo)

S. Jumayev.

2010. 20.11.

61- topshiriq. O'zingiz tanlagan fan yo'nalishidagi darslikdan biror matn parchasini o'qing, so'ng undagi ixtisoslik atamalarini boshqa ma'nodoshlari bilan almashtirib, mustaqil ravishda matn yarating. Asl va ijodiy matn o'rtasidagi farqni izohlang.

Ixtisoslikka oid **matn tuzishda** quyidagilarga e'tiborni qaratish lozim:

— matnning qaysi nutq uslubida yozilishi kerakligini oldindan bilish;

— ixtisoslikka oid so'z va shartli belgilarni to'g'ri tanlay olish va o'rinli joylashtirish;

— so'z va atamalarni imlo me'yorlariga rioya qilgan holda yozish;

— kasbdoshlarga unchalik tanish bo'lmagan yoki faol qo'llanmaydigan atama, shartli belgi yoki qisqartmalarga qavs ichida izoh berish;

— ixtisoslikka oid atamalarni boshqa tillardan o'zlashtirish va so'z yasashda milliy tilning tabiatini nazarda tutish;

— kasb-hunar so'zlari va atamalarining o'rinsiz takrorlanishiga yo'l qo'ymaslik, ularning ta'sirchanligini oshirish maqsadida leksik, morfologik va sintaktik sinonimiya imkoniyatlaridan o'rinli foydalanish va boshqalar.

49- mashq. Berilgan gap qurilishlarini leksik, morfologik, sintaktik sinonimiya imkoniyatlaridan foydalanib o'zgartiring va ko'chiring.

1. Qish taraddudini ko'rishga to'g'ri keladi. 2. O'zbo-shimchalikka yo'l qo'yilmasin. 3. Xalq shevalarini jiddiy

o'rganish va tavsiflash lozim. 4. Ishda yo'l qo'yilgan xatolar uchun xayfsan bilan ogohlantirishni taklif qilaman. 5. Saylov. Hamma o'z nomzodlarini tanishtirish bilan mashg'ul. 6. Qabul vaqti tugadi. Ertaga kelasiz. 7. Ma'lum bo'lishicha, litsey o'qituvchisi tumanimizda ekologik muhitni yaxshilash ustida izlanishlar olib bormoqda ekan.

62- topshiriq. Litseydagi o'quv xonangizni qayta jihozlash yoki «*Eng yaxshi kitobxon*» ko'rik-tanlovini o'tkazish yuzasidan o'z fikr-mulohazangiz va takliflaringizni yozing.

Matn tuzishdan oldin uni kimning nomiga yozishingizni, qanday fikrlar bildirishingizni, bu fikrlarni qaysi dalil bilan moslash mumkinligini o'ylab ko'ring. Qoralama tayyor bo'lgach, matnni qayta o'qing, ortiqcha so'zlarni qisqartiring, ayrimlarini ta'sirchan so'zlar bilan almashtiring, so'ng xatolarini yana bir bor tekshirib chiqing.

50- mashq. A. Oripovning quyidagi she'rini nasriy matnga aylantirib yozing. Matn mazmunini o'z so'zlaringiz bilan to'ldiring.

Dunyo bir gulzordir keng va betimsol,
Yulduzlar g'unchadir uning ichida.
Qo'g'irchoq ichida qo'g'irchoq misol
Gullar o'stiramiz xona ichida.

Dunyo bir boladir sho'x va betimsol
Uning axtargani shodlik va kulgu.
Qo'g'irchoq ichida qo'g'irchoq misol
Unga ermak bo'lib qolmasak bo'ldi.

63- topshiriq. Ixtisoslikka oid lug'atdan 10 ta so'z, atamani daftaringizga ko'chirib oling. Tanlagan so'zlaringiz qarshisiga ularning ma'nodoshlari yoki unga uyadosh so'zlarni topib yozing. So'ngra 4 tasidan foydalanib, uslubiy jihatdan farqlanuvchi gaplar tuzing.

Namuna: ro'yxatlash — ro'yxatdan o'tkazish.

1. Nazoratchi murojaat etayotgan kishilarni ro'yxatlashga kirishdi. 2. Shaxsiy avtomobilimni ro'yxatdan o'tkazishingizni so'rayman.

51- mashq. Hujjat matnini o'qing, undagi ko'makchi va fe'llarni sinonimlari bilan almashtirib ko'chiring.

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI VAZIRLAR
MAHKAMASINING QARORI**

1995- yil 24- avgust 339- son

Toshkent shahri

O'zbek tilining asosiy imlo qoidalarini tasdiqlash haqida

O'zbekiston Respublikasining «Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini joriy etish to'g'risida»gi Qonunini bajarish maqsadida Vazirlar Mahkamasi qaror qiladi:

1. O'zbek tilining asosiy imlo qoidalari tasdiqlansin (ilova qilinadi).

2. Respublika vazirliklari, idoralari, mahalliy hokimiyat va boshqaruv idoralari, ommaviy axborot vositalari lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosidagi barcha turdagi yozishmalarda, matbuotda, ish yuritishda ushbu qoidalarni joriy qilish yuzasidan tegishli tadbirlarni ishlab chiqsinlar va amalga oshirsinlar.

3. O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi, Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, Xalq ta'limi vazirligi, Davlat matbuot qo'mitasi uch oy muddat ichida maktablar uchun qo'llanma sifatida o'zbek tilining imlo lug'atini, kishi ismlari va joy nomlari lug'atlarini tayyorlasinlar va nashr etish choralarini ko'rsinlar.

4. Mazkur qarorning bajarilishini nazorat qilish Vazirlar Mahkamasining Ta'lim va fan hamda Ijtimoiy masalalar va madaniyat bo'limlariga yuklatilsin.

VAZIRLAR MAHKAMASINING RAISI

I. Karimov

Savol va topshiriqlar

1. Matnga ta'rif bering va uning turlarini farqlang.

2. Matnni o'zgartirishning qanday yo'llarini bilasiz?

3. Matn tuzishda nimalarga e'tibor berish kerakligini izohlang.

DAVLAT TILIDA ISH YURITISH

HUJJAT TURLARI VA ISH YURITISH ASOSLARI

- ◆ **Hujjatchilik tarixi**
- ◆ **Hujjat turlari**
- ◆ **Xizmat xatlari**
- ◆ **Murojaat xatlari**
- ◆ **Shaxsiy xatlar**
- ◆ **Hujjat tuzishda dalil va asoslar**
- ◆ **Ish yuritish asoslari**
- ◆ **Hujjatlarning zaruriy qismlari**
- ◆ **Hujjatda tinish belgilari**

64- topshiriq. a) matnni o'qing, ajratilgan so'zlarning ma'nolarini izohlang.

Bobilning miloddan avvalgi 1792—1750- yillardagi podshohi Xammurapining adolatpesha **qonunlar majmuyi**, undan ham qadimroq podshoh Ur-Nammu (miloddan avvalgi 2112—2094- yillar)ning qonunlari va boshqa manbalarning mavjudligi «hujjatlar» deb ataladigan **tartibot** vositalarining nechog'li olis va murakkab tarixga ega ekanligini ko'rsatadi.

Albatta, kishilik jamiyatining taraqqiyoti, **ijtimoiy-iqtisodiy tuzulmaning** almashina borishi, aniqrog'i, kishilar o'rtasidagi ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy munosabatlarning takomillasha borishi barobarida hujjatlar ham takomil topib borgan.

Bugungi kunda fanga tariximizning turli davrlarida O'rxun-Enasoy, so'g'd, eski uyg'ur, arab va boshqa yozuvlarda bitilgan juda ko'plab hujjatlar, umuman, **yozma manbalar** ma'lum.

Sharqda X—XIX asrlarda yorliq, **farmon**, noma, bitimlar, arznoma, qarznomalar, **vasiqa**, tilxat yoki mazmunan shunga yaqin hujjatlar nisbatan keng tarqalgan. Yorliqlar mazmunan xilma-xil bo'lgan: xabar, **tavsif**, farmoyish, bildirish, tasdiqlash va h.k.

Bu o‘rinda To‘xtamishxonning 1393- yilda polak qirolı Yag‘aylaga yo‘llagan **yorlig‘i**, Temur Qutlug‘ning 1397- yildagi yorlig‘i, Zahiriddin Boburning otasi Umarshayx Mirzoning marg‘ilonlik Mir Sayid Ahmad ismli shaxsga 1469- yilda bergan yorlig‘i, Toshkent hokimi Yunusxo‘janing 1779- yil 2- iyunda Peterburgga — Rossiya podshosiga o‘z elchilari orqali yuborgan yorlig‘i va boshqalarni eslab o‘tish mumkin;

b) savollarga javob bering:

1. O‘rta Osiyoda X asr hujjatlari qaysi tilda yozilgan?
2. Qadimda hujjatlar qanday narsalarga yozilgan? Ulardan namunalar keltiring.
3. O‘rxun-Enasoy bitiktoshlaridagi yodnomalar hujjat hisoblanadimi?
4. O‘rta Osiyoda qaysi davrlarda o‘zbek (turkiy) tilda ish yuritish yo‘lga qo‘yilgan?
5. O‘zbek (turkiy) tildagi hujjat namunalari keltirilgan qanday tarixiy va badiiy asarlarni bilasiz?

52- mashq. Gaplarni o‘qing. Eski uslubga xos lisoniy qoliplarining ma‘nosini izohlang va hozirgi adabiy tildagi muqobillarini qavsda ko‘rsatib ko‘chiring.

1. Xoja Kalonga salom degach, so‘z ulkim, Shamsiddin Muhammad Atovag‘a keldi... Tengri taolodin umid andoqdurkim, bu oraning ishi Tangri taolo inoyati bila bot saranjom topgan («*Boburnoma*»dan). 2. Qulluq arzadosht ulkim, safsardin salomatliq bila qaytib, maskanga tushulgan xabardin davlatxoh qullar shodmon bo‘ldilar. Umid ulki, hamisha davlat bila sog‘ va salomat bo‘lub olam ahlig‘a komron bo‘lg‘aysiz (*Alisher Navoiy*, «*Munshaot*»dan). 3. Yer-u ko‘kni yaratgan Tangri taologa cheksiz shukrlar bo‘lsinki, yetti iqlim mamlakatlarning ko‘pini mening farmonimga kirgizdi va olim sultonlari va hokimlari menga egilib, itoat qilish halqasini jon quloqlariga taqdilar («*Temur tuzuklari*»dan). 4. Biri ulkim, viloyat molin mashvaratsiz olib turursiz va bu ma‘hud emas erdi... Chun sizning tobug‘ingizga ayturga davlatxohlig‘ so‘zini ayturg‘a ma‘murm. Ul jihatdin go‘stohliq bila arzadosht bitildi (*Alisher Navoiy*, «*Munshaot*»dan).

65- topshiriq. Ish yuritishda ilgari qo‘llangan quyidagi so‘zlarning hozirgi tilimizdan ma‘nodoshlarini toping va ular ishtirokida gaplar tuzing:

munshaot, yorliq, patta, noma, chopar, munshiy, farmoni oliy, mirzaboshi, devonbegi.

O‘rta Osiyo hududidan topilgan qadimgi madaniy obidalar, turli moddiy jismlarga bitilgan ma‘lumotnomalar ajdodlarimizning qadimdan o‘ziga xos hujjatchilik an‘analariga rioya qilganliklaridan dalolat beradi. O‘rta asrlarda ish yuritish huquqiy maqomga ega bo‘ldi, davlat mahkamasida munshaot tizimi shakllandi va qator hujjat turlari paydo bo‘ldi.

O‘zbek tilining rasmiy-idoraviy til sifatida qo‘llanishi qoraxoniylar hukmronligi davrida boshlandi. XX asrdan so‘ng o‘zbek xonlari va amirlari saroylarida yozilgan turli xil hujjatlar o‘ziga xos mazmuni, muayyan tartibi va nutqiy qolipi bilan ajralib turadi. Sobiq sho‘ro hukmronligi davrida o‘zbek va rus tillarida ish yuritish huquqi qonunlashtirilgan bo‘lsa-da, amalda o‘zbek tilining ijtimoiy mavqeyi past edi. O‘zbekiston mustaqillikka erishgach, o‘zbek tilining davlat tili sifatidagi rasman ish yuritish maqomi mustahkamlandi.

53- mashq. Matnni o‘qib, ajratilgan so‘zlarning ma‘nosini izohlang va shu so‘zlar ishtirokida matn mazmuniga bog‘liq gaplar tuzing.

Har qanday hujjat muayyan **axborotni** u yoki bu tarzda ifodalash uchun xizmat qiladi, demak, har qanday hujjatdagi birlamchi va asosiy unsur — bu tildir. Ayni paytda **hujjatchilikda** til axborotni faqat qayd etish vazifasinigina bajarib qolmasdan, **boshqaruv faoliyatini** izchil tartibga soluvchi vosita sifatida ham namoyon bo‘ladi. Shuning uchun ham, avvalo, o‘z qadimiy an‘analarimizdan kelib chiqib va dunyo hujjatchiligidagi ilg‘or tajribalardan **ijodiy** foydalanган holda, hujjatchiligimizni takomillashtirish yo‘lidan bormoq kerak.

Hujjatlarning sof o‘zbek tilidagi yagona **andazalarini** yaratish, bular bilan bog‘liq atamalarning bir xilligiga erishish borasida ish olib borish lozim. Mukammal va oqilona tashkil etilgan hujjatchilik har qanday idoradagi **ish yuritishning** asosi hisoblanadi. Shuning uchun ham zamonaviy xodim zaruriy axborotni **rasmiy ish tilining** tegishli shakllarida bemaolol ifodalay olishi, idoraviy ish yuritish **malakalarini** puxta egallagan bo‘lishi zarur.

66- topshiriq. Berilgan matnlarning hujjatning qaysi turiga kirishini aniqlang, ular o‘rtasidagi farqlarni izohlang.

I. «Yusuf savdosida beqaror Zulayho ismidan, Majnun ishqida yig‘lag‘an Layli otidan — sizga boshimdag‘i sochlarimning tuklaricha behad salom. Mendan — haddu-hisobsiz gunoh, sizdan — kechirish. O‘tkan ishka salovat. Chunki shu ikki yil ichida kechirgan qora kunlarni eska olish menim uchun o‘sha kunlarni qaytadan boshdan kechirishlik singari, ul kunlarni siz unuting, unutmang, ammo men unutdim. Shuning uchun so‘zimni o‘zimning oxirg‘i, ham chin baxt islari hidlagan tariximdan boshlayman...

Xatim oxirida shuni ham aytib qo‘yay: o‘ch qaytib, men ham ko‘chadan haydalmasam edi, degan xavf hamisha ko‘nglimda. Agar xudo yarlaqab eshikingizda o‘rinlashib olsam, uyog‘ini o‘zim bilar edim...

3-hamal, Marg‘ilon, Kumushingiz yozdim.»

A. Qodiriy, «O‘tkan kunlar» romanidan.

II. Men, Abdulla Islomov, kasalligim tufayli o‘z akam Akmal Islomovga (SA seriyadagi 0612408 raqamli pasportga ega) «Cho‘lpon yulduzi» mas‘uliyati cheklangan jamiyat kassasidan 2010-yil oktabr oyi uchun yozilgan maoshimni olishga ishonch bildiraman.

III. Otamni ham xuddi bobom kabi Isroil degrez der edilar. Otam zahmatkash temirchi edi. O‘sha vaqtda bolalarini boqish, ro‘zg‘or tebratish uchun odamlar juda ko‘p mehnat qilishlari zarur ekanligiga sira aqlim yetmas ekan.

Otamning hamma vaqt olovga yo‘ldosh kasbidan faqat zavq va shavqni ko‘rar edim. Otamday qudratli odam yo‘q edi men

uchun. Temirlar otam qoʻlida chaqmoqlar taratishiga boqib, hayratda qolar edim.

Uning qoʻllari choʻgʻga aylangan temir parchasini istagan shaklga solib, inson uchun kerakli narsaga aylantirishga qodir edi. Men hali-hanuz otamday boʻlishni orzu qilaman, ammo na iloj, inson qalbiga kira bilish temirga ishlov berishdan mashaqqatliroq, yurakni chaqmoq kabi alanga oldirish har kimga ham muayassar boʻlavermas ekan...

Zulflya, 1965-yil.

Ish yuritishda hujjatlar tuzilishiga koʻra ichki va tashqi hujjatlar sifatida farqlanadi. Agar hujjat muayyan muassasaning oʻzida tuzilib, undan shu muassasaning oʻzida foydalanilsa, **ichki hujjat** hisoblanadi. Ayni muassasaga boshqa tashkilot yoki ayrim shaxslardan keladigan hujjatlar esa tashqi hujjatlar sanaladi.

Tegishlilik jihatiga qarab xizmat yoki rasmiy hujjatlar va shaxsiy hujjatlarga ajratiladi. Biron muassasa yoki mansabdor shaxs tomonidan tayyorlanadigan hujjatlar **xizmat hujjatlari** (*buyruq, koʻrsatma, bayonnoma* kabi)ga kiradi.

Shaxsiy hujjatlar alohida shaxslar tomonidan yozilib, ularning xizmat faoliyatlaridan tashqaridagi yoki jamoat ishlarini bajarish bilan bogʻliq masalalarga tegishli boʻladi (*shaxsiy ariza, shikoyat, tavsiyanoma* kabi).

54- mashq. Quyidagi soʻz birikmalari ishtirokida gaplar tuzing, soʻngra ularni rasmiy yoki shaxsiy munosabatni ifodalashiga koʻra guruhlang, ular oʻrtasidagi farqni izohlang.

Oʻqishga kirmoq, vazifasidan ozod etilmoq, salom yetkazmoq, belgilangan jadvalga muvofiq, koʻnglini koʻtarmoq, koʻrishganimizda aytib bermoq, zimmasiga yuklamoq, «Kamolot» yoshlar harakatiga qoʻshilmoq, vaqt topolmaslik, oʻqituvchi boʻlib ishlamoq, harorat pasayishi oqibatida, xushxabar eshitgandan keyin.

67- topshiriq. Guruhingizning obodonlashtirish ishidagi ishtiroki haqida litsey direktoriga xat yozing. Unga tegishli nom qo‘ying. Yaratgan matningizning xususiyatlarini sharhlang.

68- topshiriq. Matnni o‘qing. Ajratilgan so‘zlarning ma’nolarini izohlang, grammatik shakllarning vazifasini tushuntiring. Shaxsiy munosabatlarni ifodalovchi jummalarni shakllantirgan lisoniy vositalarni aniqlang.

«Umidim yulduzi, orzum chechagi, hayotim tiragi Kumushimga!

Kinoya va achchig‘lar bilan to‘liq bo‘lg‘an **maktubingizni** oldim. Xatni yozg‘an chog‘ingizda tamom bir o‘t ichida, g‘azab dengizida suzg‘anlig‘ingiz gavdalanib **ko‘z o‘ngimdan o‘tdilar**.

O‘tdilargina emas, hatto menga shunchalik ta’sir etdilar, kim, go‘yo malikasining g‘azabiga uchrag‘an qul qay **dara-jada** es-hushidan ayrilsa, qilar ishidan, o‘ylar o‘yidan yangilishsa, maning-da hozirgi **holim** buning yuz daraja yuqorisig‘a yetdi.

To‘g‘risi, zahar olud maktubingizga odamlarcha tushina olmadim va tushinishga ham luzum ko‘rmadim, **chunki** g‘azab ustida aytilgan so‘zlar aqlli kishilarcha loyiqi **muhokama** va **mutolaa** bo‘lolmas, gulxandan so‘ng alanga hisobini hech bir vaqtda olinmas...

Siz maning bu xatimni o‘qub, gunohlarimni **yarlaqab** turgan kezlaringizda, albatta, man Marg‘ilon yo‘lida bo‘lsam kerak. Onangizning o‘qiyturg‘an bayti maning sha‘ninga tamoman teskari, chunki ota-ona orzusi hech bir vaqt yangi **yorlik** vazifasini o‘tay olmas va hamisha boshqalarning orzu-havasi bo‘lib qola berar. Siz o‘zingizni tuproq bilan **tenglashtirmakchi** bo‘lg‘ansiz, lekin men hozir Kumushka ham qanoatlanmay **Oltunbibi** deb atamoq fikriga tushdim...

Borlig‘im muhabbatingiz alangasi bilan tutashqani holda zavjingiz Otabek.»

26-javzo,

1265-yil. Toshkand.»

A. Qodiriy, «O‘tkan kunlar» romanidan.

55- mashq. Gaplarda tushirib qoldirilgan soʻz va qoʻshimchalarni oʻrniga qoʻyib koʻchiring. Ushbu matnning oldingi matndan qanday farqlanishini tushuntiring.

Toshkent sharqshunoslik akademik litseyi 2- bosqich ta-labasi Ahror Rahmonov... shaxsiy aʼzolik... ochishingiz... soʻraymiz. A. Rahmonov oʻqishni bitirgan taqdirda, hisob boʻlimiga kutubxona maʼlumotnoma... topshirma... unga sha-hodatnoma bermas... kafolat bera... .

Ushbu majburiyat bajaril... holat... A. Rahmonov... dan ku-tubxonaga qaytarilmagan adabiyotlar... barcha moddiy javob-gar... oʻz zimmamizga... ola... .

Muassasalar oʻrtasida xizmat aloqalari asosan xat-lar orqali amalga oshiriladi. Bunday yozishmalar orqali turli koʻrsatmalar, soʻrovlar, javoblar, tushuntirish-lar, xabar, taklif, iltimos, kafolatlar beriladi va qabul qilinadi. **Xizmat xatlari** quyidagi vazifalarni bajarishiga koʻra ikki turga ajraladi:

1. Javob xatni talab qiluvchi xatlar (*daʼvo xatlar, soʻrov xatlar, iltimos xatlar* kabi).

2. Javob talab qilmaydigan xatlar (*tasdiq xat, ilova xat, eslatma xat, axborot xat, kafolat xat* kabi).

Barcha xizmat xatlari rasmiy yozishma boʻlgani uchun maxsus **bosma ish qogʻozlariga yoziladi**. Oddiy qogʻozga yozilgan taqdirda chap tomonining yuqori burchagiga muassasa nomi koʻrsatilgan **toʻrtburchak muhr qoʻyilishi lozim**.

Xizmat xatlari **ikki nusxada yoziladi** va imzolanadi. Lavozimi aniq koʻrsatilgan rahbar tomonidan imzolan-gan xatning birinchi nusxasi joʻnatilib, ikkinchisi muas-sasada qoladi.

69- topshiriq. a) xat matnini oʻqing, uning mazmunida nima ifodalanganini aniqlang.

A. Sirojiddinov nomidagi akademik litsey maʼmuriyati va kasaba uyushmasi tashkiloti teatringizda 18- oktabr soat 19:00 da namoyish etiladigan «Zebunniso» spektaklini tomosha qi-

lish uchun litseyimiz talabalariga 120 (bir yuz yigirma) ta chipta ajratishingizni soʻraydi.

Chiptalar qiymati naqd pul bilan toʻlanadi;

b) ushbu iltimos xatining kimga joʻnatilganligini, kim tomonidan imzolangani kabi zaruriy qismlarini qoʻyib daftaringizga koʻchiring.

56- mashq. Quyida berilgan zaruriy qismlarni tartib bilan joylashtirib, ular asosida soʻrov xati namunasini yaratib.

Bu qurilma bizni juda qiziqtirdi. Litseyingiz yosh olimlari tomonidan yaratilgan oqova suvlarni tozalash qurilmasi. «Eko-lot» xalqaro jamgʻarmasi raisi A. Maqsudov. Bu haqida «Maʼrifat» gazetasida xabar chop etildi. Shu sababli Sizdan ushbu qurilmaning texnik tavsifi, yoʻriqnomasi va modelini yuborishingizni soʻraymiz. Iqtisodiyot litseyi direktori M.Saidovga.

70- topshiriq. Berilgan shakl asosida daʼvo xati mazmunini toʻldiring. Tovar turi sifatida parta yoki yozuv taxtasini koʻrsating.

Parta (yoki yozuv taxtasi)
yetkazib berish kechiktirilgani
uchun jarima toʻlash haqida

DAʼVO

_____dagi ___raqamli shartnomaga binoan
(sana)

Siz _____ga bahosi _____boʻlgan
(tashkilot nomi) (soʻm soʻz bilan)

_____dona _____yetkazib berishingiz kerak edi.
(tovar nomi)

Biroq koʻrsatilgan shartnomaning shartlari buzilgan holda parta (yoki yozuv taxtasi) ___kun kechikib yetkazib berildi.

Shartnomaning bandiga muvofiq, tashkilotingiz mud-
datida

yetkazib bermagan ___so‘mlik parta (yoki yozuv
taxtasi) bahosidan ___% miqdorida Sizing hisobingizga
___so‘m jarima yozildi.

Ko‘rsatilgan jarima summasini 30 kunlik muddatda biz-
ning hisob-kitob raqamimizga o‘tkazishingizni so‘rayman.

Mazkur summa belgilangan muddatda to‘lanmagan taqdirda
ish xo‘jalik sudiga oshiriladi.

Litsey direktori _____

B. Soliyev.

(imzo)

71- topshiriq. Savollarga javob bering.

1. Da’vo xatlari qanday maqsadlarda yoziladi?
2. Iltimos xati qanday zaruriy qismlardan tashkil topadi?
3. Kafolat xati bilan da’vo xatining zaruriy qismlari o‘rtasidagi farqlarni izohlab bering.
4. Ilova xati qaysi holatlarda yoziladi?
5. Xizmat xatlarining qaysi turlari uchinchi shaxs nomi-
dan yoziladi?

Xizmat xatlari **mantiqan izchil uch qismdan** iborat bo‘ladi. **Kirish qismida** tegishli muassasaga murojaat qi-
lishga asos bo‘lgan sabab ko‘rsatiladi. **Ikkinchi qismda**
xatda ko‘tarilgan masalani hal etish kerakligi dalil aso-
sida bayon qilinadi. **Xulosa qismida** xat yozishdan
ko‘zlangan asosiy maqsad aytiladi.

Rasmiy xat matnini yozishda quyidagilarga e’tibor
berish lozim:

- xat qisqa bo‘lishi, qoidaga ko‘ra bir betdan osh-
masligi kerak;
- fikrlar aniq va ravshan ifodalanishi shart;
- matnda ko‘chma ma’noli so‘z va iboralar ishlatil-
masligi zarur;
- gaplarning kesimi hujjat turi va mazmuniga mu-
vofiq uchinchi shaxs birlik yoki birinchi shaxs ko‘plik
sonda shakllantirilishi lozim;

— matn sarlavhasi bir jumla shaklida ikki qatordan oshmasligi, «to‘g‘risida» yoki «haqida» ko‘makchilari orqali tugatilishi kerak («Litsey oshxonasini ta‘mirlash to‘g‘risida» kabi);

— matnda xizmat xatining turi, nomi yozilmaydi, xatning qandayligi matn mazmunida aks etishi zarur.

57- mashq. Gaplarda qanday fikr ifodalanganligini aniqlang, gaplarni ko‘chirib, mazmuniga ko‘ra qaysi xat turiga tegishlilikini qavsda ko‘rsating.

1. Anjumanda quyidagi masalalar ko‘rib chiqildi. 2. Ushbu qo‘lyozmalarni muhokama qilish va tegishli xulosa berish uchun yo‘llaymiz. 3. Ma‘ruzachilarni taklif etish, kutib olish va turarjoy bilan ta‘minlashni litsey ma‘muriyati o‘z zimmasiga oladi. 4. Mavjud buyurtmalarni bajarishga ulgurmayotganligimiz sababli iltimosingizni bajara olmasligimizni ma‘lum qilamiz. 5. Birlashma tajriba-sinov o‘tkazish uchun barcha sharoitlarni yaratishga kafolat beradi. 6. Ilovani ushbu shartnomaning ajralmas qismi deb hisoblashingizni so‘raymiz. 7. Ro‘yxatda ko‘rsatilgan darsliklarni yetkazib berish uchun tegishli nusxada buyurtmalar qabul qilinadi.

58- mashq. Quyidagi javob xatida tushirib qoldirilgan qo‘shimchalarni to‘g‘ri qo‘yib, daftaringizga yozing.

«Fidokor» gazeta...
bosh muharriri S. Safarov...

«Fidokor» gazetasi tahririyati tomoni... 2010-yil 3-martda yuborilgan I—01-90 raqamli so‘rov xatingiz... javob.... Sizga shuni ma‘lum qilamiz..., mahallamizda yashovchi bir guruh yoshlar... 14-turarjoy dahasida ommaviy sport turlari bilan shug‘ullan... uchun yetarli sharoitlar yo‘qligi to‘g‘risida... shikoyat xatida ko‘rsat... kamchiliklar mahalla faollari yig‘ilishi... shu yil 23- martda o‘tkazilgan yig‘inida ko‘rib chiq....

Xat... ko‘rsatilgan kamchiliklar asos... ekan... tan olin... . Yunusobod tumani... 14-dahasidagi qarovsiz qoldirilgan

maydonlarni toza..., uylar hovlisidagi garajlar... oldirib, o'yingoh... aylan..., mavjud sport inshootlarini ta'mir... vazifalari «Hashar» kommunal xo'jali... rahbari Q. Ochilov... topshirildi.

Ko'rilgan ushbu chora-tadbirlar... ijrosi haqida tahririya-tizingiz... qo'shimcha xabar qila... .

«Yunusobod» mahalla qo'mita... raisi (imzo)

S. Olimov.

Rasmiy xatlarda bayon qilingan fikr mantiqiy izchil-likda ifodalanishi, yetarli dalillar bilan asoslanishi va xulosalanishi lozim.

Zarur holatlarda o'rinli taklif yoki e'tiroz bildirilishi mumkin. Ammo mutasaddi rahbarga nisbatan hurmat saqlanishi, **murojaat odobiga** amal qilinishi zarur. Shu maqsadlarda:

— rahbarga murojaat shakli «Siz» so'zini bosh harfda yozish orqali ifodalanadi (*Sizga, Sizdan* kabi);

— fikriy bog'liqlik «bu», «ushbu», «mazkur», «shu sababli», «shunga ko'ra (muvofig)» kabi so'zlar yordamida ta'minlanadi;

— taklif va e'tirozlar «bizningcha», «shartnomaga ko'ra», «biroq», «shu bilan bir qatorda», «deb o'ylaymiz» kabi so'z va so'z birikmalari orqali ifodalanadi.

72- topshiriq. O'quv yurtigizda «Alisher Navoiy ijodi — bebaho ma'naviy meros» mavzusida ilmiy-amaliy seminar o'tkazish haqida axborot xati tayyorlang. Zaruriy qismlari to'g'ri qo'yilganligini o'rtog'ingizga tekshirtiring.

73- topshiriq. a) xatni o'qing. Ajratilgan so'zlarning ma'nosini izohlang.

«Onajon! Kuyavingizning yozg'anlaridan tashqari men sizga shu bilan oltinchi xat yozdim. **Ammo** sizdan uchta va dadamdan ikkita xat oldim. **Ayniqsa**, dadamning keyingi xatidagi qora xabar bilan dori dunyo ko'zimga toraydi. O'lim haq, ammo **bechora** buvim jon berar ekan, yonida turib du-

osini olib qolmaganim uchun ko‘p **hasrat chekdim**. Ayniqsa, **musofirchiligim** yomon asar qildi.

Ko‘z yoshlarim bilan yuzimni yuvdim. Bukun beshinchi kundan beri **rahmatlik buyim** arvofiga atab qur‘on boshladim, xatm qilib bag‘ishlayman. Xudo g‘ariqi rahmat qilsin, **sizga sabr bersin**. Endi musofir qizingizning baxtiga siz o‘lmang, **omin**.

Ba‘da ma‘lum bo‘lsinki, alhamdulillah kuyavingiz va qudalarangiz salomatdirlar va **ularning soyalarida** man qizingiz ham o‘ynab-kulib yuribman. Sizni va otamni **juda sog‘indim...**

Siz maning **telba so‘zlarimdan** achchig‘lanmang. Agar bu gapimning to‘g‘rilig‘ini bilmakchi bo‘lsangiz, Toshkand kelganingizda qayin otamning nasihatini **o‘z qu-log‘ingiz** bilan eshiting-da, undan keyin so‘zimga qiymat bering...

Aza hamma vaqt topiladi **desangiz** qizingizning **ko‘ngli uchun** hali ham kelganingiz **yaxshi**. Dadamga manim arzimni aytasangiz **albatta** qaytarmas. Mandan dadamga **behad** salom. Kelasi oydan qo‘rqaman...

Ko‘risholmasak mendan rozi bo‘ling, dadam va boshqa yori do‘stlar ham. Kumush yozdim.

Toshkand, 1269- yil, 1- qavs oyida.»

A. Qodiriy, «O‘tkan kunlar» romanidan.

b) ushbu xatning xizmat xatlaridan farqlovchi xususiyatlarini toping.

59- mashq. Nuqtalar o‘rniga tegishli so‘z yoki qo‘shimchani qo‘yib ko‘chiring. Aynan shu so‘z yoki qo‘shimchani nega tanlaganingizni tushuntiring.

1. Ta‘til boshlanishi... (*bilan, tufayli*)... (sen, siz)ning keli-shing... (*-izni, -ni*) orziqib kutaman. 2. Mendan hammaga. ... (*ayniqsa, xususan*) sinfdoshlaringga... (*tegishli, ko‘pdan ko‘p*) salom... (*-ni, -lar*) yetkaz... (*-ishingni so‘rayman, -asan deb o‘ylayman*). 3. Ushbu... (*xat, maktub*) senga qaysi... (*kun, sana*)da yetib bor... (*-ishi bilan, -sa*) darrov javob yoz... (*-ishing kerak,*

-ing), xo‘pmi. 4. Yuborgan... (*mablag‘, pul*)laringizni oldim, katta... (*rahmat, tashakkur*). 5. Bo‘sh qol... (*-dimmi, -gan taqdirda*) xayolimni sizdan uz... (*-ishim mumkin emas, — olmay qolaman*). 6. Menga ko‘rsatgan... (*maxsus, katta*) yordamingiz... (*orqali, tufayli*) ishlarim... (*rivojlandi, yurishib ketdi*). 7. Siz bilan... (*tez muddatda, yaqin kunlarda*) ko‘rishish... (*umididaman, zarur*).

Shaxsiy xatlar vazifasi va mazmuniga ko‘ra ikki turli bo‘ladi. Kundalik turmushda, asosan, oilaviy yoki do‘stona munosabatlarni ifodalovchi xat, maktub keng qo‘llanadi. Bunday xatlar rasmiy yozishmalardan hajmining cheklanmaganligi, shakliy mustaqilligi, matn mazmunining ichki kechinmalarga, hazil, qochiriq, gina, afsus, taklif, e‘tiroz, minnatdorchilik kabilarning oddiy so‘zlashuv yoki badiiy uslubga yaqin ifoda shakliga xosligi bilan ajralib turadi. Salomnoma xatlari, sevgi maktublari, do‘stlik va hamkorlik munosabati yuzasidan yoziladigan xatlar ana shunday erkin uslubda yoziladi.

Shaxsiy xatning *diplomatik yozishmalarga* mansub turi ham mavjud. Bular yarim rasmiy tusda bo‘lib, ularda davlat boshliqlari, diplomatik xodimlarning shaxsiy va oilaviy hayotidagi yangiliklar, sovg‘a taqdim etish, minnatdorchilik bildirish, rasmiy uchrashuvlarda ko‘rsatilgan masalalarni hal qilishga qaratilgan iltimoslar bildiriladi. Yuqoridagi shaxsiy xatlardan farqli ravishda bunda adabiy til me‘yoriga to‘la amal qilinadi.

74- topshiriq. Matnni o‘qing. Xizmat darajasidagi nutqiy aloqaga xos jummalarni ajrating va oddiy so‘zlashuv uslubidan farqini tushuntiring.

... Kerakli raqamni terdi-da, uch-to‘rt signaldan so‘ng kimdir go‘shakni olgach, ayol kishining ovozi eshitib, darrov o‘zini tanitdi va:

— Aziz Qosimovich qachon keladilar, qo‘ng‘iroq qildilarmi? — deb so‘radi. — Rasul Olloyorovich qiziqyaptilar.

— Telefon qildilar! Indinga kelyaptilar, samolyotda! — dedi Saltanat entikib.

- Qaysi reysda?
- Nima?
- Reysini so‘rayapman, qaysi reys?

Saltanat bir dam jimib qoldi va oxiri gunohkorona tovush bilan:

— Esim qursin, so‘ramabman-ku, — dedi.

Kotiba qiz ishi oxirigacha bitmagani va ho‘l tuflisi g‘ashiga tekkanidan kayfiyati buzilib:

— Voy, reysini bilmasangiz kutgani qanday chiqasiz?! — deb achitib oldi.

— Kechirasiz... — Saltanat judayam xijolat bo‘ldi. Kotiba qiz indamay go‘shakni qo‘yib qo‘ydi. Keyin Rasul Olloyorovich huzuriga kirib, surishtirib bilgan gaplarini aytdi.

O‘. Usmonov, «Girdob» kitobidan.

60- mashq. Telefonda rasmiy so‘zlashuvga oid dialoglardagi bo‘sh o‘rinlarni to‘ldirib, daftaringizga ko‘chiring, nutqiy qoliplar shaklining tuzilishiga e‘tibor bering.

1. — Allo, Olim Rahimovich kerak edilar, nashriyotdan qo‘ng‘iroq qil... .

— Hozir chaqiraman.

— Allo, Rahimov... .

— Assalomu alaykum. Men «O‘qituvchi» nashriyotining muharriri Ortiq Abdullayevman. Nashrga tayyorlanayotgan qo‘lyozmangiz... nashriyotga kelib ketishingiz... .

— Yaxshi, erta... borsam bo‘ladimi?

— Tushdan keyin kelganingiz... .

— Xo‘p, albatta, bora... .

2. — Allo, litseylar boshqarma... Mo‘minjon Mahmudovman.

— Eshita... Mo‘minjon Qodirovich! Men xodimlar... boshlig‘i Anvar Qosimovman.

— Sizdan iltimos, Anvarjon, direktor bilan kelishgan... olimpiada hay‘atiga kiritila... o‘qituvchilar ro‘yxatini yubor...

— Nechta kishini tavsiya etish... lozim?

— Beshta tajribali o‘qituvchini yozsangiz, o‘zimiz tanlab olamiz. Tushunar...?

— Tushundim, Mo‘minjon Qodirovich.

— Yaxshi, soat olti... kutaman.

— Xo‘p, hozir tayyor... yetkazaman.

75- topshiriq. Yuqoridagi dialoglarning oddiy so‘zlashuv uslubidan farqini tushuntiring.

76- topshiriq. Matnni o‘qing. Telefonda so‘zlashish odobiga oid jumalarning ma’nosini izohlang.

Agar siz qo‘ng‘iroq qilsangiz, albatta, gapni **salomlikdan boshlang**. Shundan so‘ng **o‘zingizni taniting** (ish yuzasidan telefon qilsangiz xizmat vazifangizni ham aytganingiz ma’qul) va kerakli joyga tushdingizmi yoki yo‘qmi shuni aniqlab oling. Kerakli joyga tushganingizga ishonch hosil qilganingizdan so‘ng, sizga zarur bo‘lgan kishini **chaqirib berishlarini iltimos qiling**. Hol-ahvol so‘rab, asosiy maqsadga o‘ting. Telefonda **qisqa, lo‘nda gaplashishga** harakat qilishingiz lozim. Xayrlashib bo‘lganingizdan keyin telefon go‘shagini **birinchi bo‘lib siz qo‘ying, chunki** telefon raqamini siz ter-gansiz.

Agar sizni telefonga chaqirishsa, «**Labbay**» yoki «**Eshitaman**» deb javob qiling. Boshqa joyga tushib, sizdan kechirim so‘rashsa, «**marhamat, hechqisi yo‘q**», deb dastakni qo‘ying. Telefon orqali muloqot qilayotganingizda xodimlardan biri huzuringizga kelib muhim ishi borligini aytib qolsa, hamsuhbatingizdan **uzr so‘rang** va ma’lum vaqtdan keyin unga o‘zingiz qo‘ng‘iroq qilishingizni aytib, telefon dastagini **ohista qo‘ying**. Telefonda gaplashayotganda o‘tirgan joydan turib, qo‘lini ko‘ksiga qo‘yib yoki boshni egib gaplashish kabilar odob doirasiga kirmaydi. Bu holatda gaplashingiz atrofdagi xodimlarning g‘ashiga tegasiz.

61- mashq. Quyidagi qurilmalar asosida gaplar tuzing va shu gaplar asosida matn yarating.

Kim? xabar yetkazadi.

Kimga?

Kim? qabul qiladi.

Kimdan?

Qachon? yig'ilish bo'ladi (o'tkaziladi).

Nima?

Kim? qatnashishi (tayyorgarlik ko'rishi) shart.

Nima
uchun?

77- topshiriq. Telefonogrammani o'qing, shu asosda litseyingizda «Kamolot» yoshlar ijtimoiy harakatining yillik hisobot yig'ilishi bo'lishi haqida telefonogramma namunasini yozing.

«Ustoz» jamg'armasi
Yetkazuvchi — kotiba
Salimova. Tel: 245-16-20

O'zMU qoshidagi
akademik litsey direktoriga
Qabul qiluvchi — kotiba
Turopova.
Tel: 246-36-95 soat 15:30

TELEFONOGRAMMA

2010. 18.04. Toshkent

№ 14

Respublika «Ustoz» jamg'armasi hay'at boshqaruvi yig'ilishi qaroriga ko'ra litseyingizga bir dona IBM PC—150 rusumli kompyuter ajratildi. Uni qabul qilib olish uchun Siz ishonchnoma bilan o'z vakilingizni yuborishingiz lozim.

Jamg'arma raisi

I. Shodmonqulov.

Telefonogramma orqali belgilangan joyga shoshilinch xabar matni yetkaziladi.

Bunday matn bir nusxada tayyorlanadi, rahbar yoki mas'ul shaxs tomonidan imzolanganach, tegishli joyga telefon orqali yetkaziladi.

Telefonga chaqirilgan shaxs telefonogramma berilishi haqida ogohlantirilishi, u qabul qilishga tayyor bo'lgach, qabul qiluvchi ulguradigan sur'atda yetkazuvchi tomonidan yozdirilishi lozim.

Matnning to'g'ri qabul qilinganligiga ishonch hosil qilish uchun qabul qiluvchi matnni yetkazuvchiga qayta o'qib eshittirishi shart. Qabul qiluvchi telefonogrammaning berilish vaqti va sanasini, yetkazuvchining ism-familiyasi, lavozimini qayd etadi.

Yetkazuvchi ham qabul qiluvchi haqida shunday ma'lumotlarni yozib qo'yishi lozim.

78- topshiriq. a) litseyingizda o'tkazilishi mo'ljallangan biror tadbir haqida faks yoki elektron pochta orqali (e-mail) yuboriladigan xabar matnini tayyorlang. Faksogrammada telefonogrammadan farqli tarzda qanday zaruriy qismlar bo'lishi lozimligini aniqlang;

b) savollarga javob bering.

1. Faksogramma orqali xabar jo'natishdan oldin qanday tayyorgarlik ishlari bajariladi?

2. Faks orqali yo'llangan xabaringiz qabul qilinganligini nima bilan asoslash mumkin?

3. Faksogrammani to'g'ri qabul qilish uchun nimalarga e'tibor berish kerak?

62- mashq. Berilgan so'z birikmalari ishtirokida telefonogramma matni tuzing.

Madaniyat saroyida, ish bilan ta'minlashga oid, tuman bandlik xizmati, yoshlar taklif etiladi, 5- may soat 16:30 da, korxon va tashkilot vakillari, O'zbekiston Milliy universiteti, talabalar shaharchasida yashovchi.

79- topshiriq. Telegramma matnini o‘qing, telefonogrammadan farqli jihatlarini izohlang.

Farg‘ona 16, Buvayda 8,
Inomjon Qodirovga

Yigirma beshinchi martda uyimizga o‘rtog‘im Asadulla boradi. U bilan haydovchilik guvohnomamni berib yuboring, o‘g‘lingiz Ilhom.

Telegramma shoshilinch xabar yetkazishning juda qisqa va ixcham shaklidir. Xabar mazmunini ifodalovchi telegramma matni bosh harflar bilan ikki intervalda yozilishi kerak. Qo‘lda yozilgan taqdirda harflar yirik-yirik, so‘zlar aniq ko‘rinishi lozim. Matn tilida yig‘iq sodda gaplar, to‘liqsiz gaplar ishlatiladi, tinish belgilari qo‘yilmaydi. Xabar bayonida to‘g‘ri ma‘noli ixcham so‘zlardan, qisqartmalardan foydalaniladi. Bunday telegraf uslubida til birikmalari imkon qadar tejalishi talab qilinadi.

Telegramma matnida bo‘g‘in ko‘chirilishiga yo‘l qo‘yilmaydi, gaplar barcha qatorlarga xatboshisiz yoziladi. Kunlar va raqamlarni so‘zlar bilan yozish tavsiya qilinadi, murakkab sonlarni raqam bilan yozish mumkin. Telegramma so‘ngida jo‘natuvchining manzili, ism-familiyasi va yuborgan sanasi kichik harflar bilan ko‘rsatiladi.

80- topshiriq. a) quyidagi mazmunda muhim xabarlarni jo‘natish uchun telegramma matnlari tuzing.

1. Yaqin do‘stingizni o‘zingizning yoki qarindoshingizning to‘yiga taklif qiling. 2. Yuqori davlat hokimiyati idoralari (O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi, viloyat hokimligi)ga erishgan katta yutug‘ingiz haqida xabar yozing.

b) quyidagi savollarga javob bering.

1. Yuqoridagi ikki telegrammaning qaysi birida pochta manzili ko‘rsatilmaydi?

2. Telegramma bilan telefonogramma o'rtasida qanday farqlar bor?

3. Fototelegrammadan qanday maqsadlarda foydalaniladi?

4. Telegrammada tinish belgisi qo'yilishi mumkin bo'lgan holatni izohlang.

63- mashq. Berilgan so'z birikmalari va gaplarni ma'nodoshlari bilan yonma-yon qo'yib daftaringizga ko'chiring.

Yig'ilishda qatnashishlari shart, «*Milliy tiklanish*» partiyasi a'zoriga qabul qilindim, 5218 raqamli joriy hisobingdan, bu to'g'rida takror xabar beriladi, jamg'arma qaroriga ko'ra, namunali tashkil etilganligi sababli, majlisda bo'lishlari kerak, bu haqda qo'shimcha ma'lumot beriladi, 1018 raqamdagi o'z joriy hisobim mablag'idan, Meni «*Milliy tiklanish*» partiyasi safiga olishdi, yaxshi tayyorlanganligi tufayli, jamg'arma tomonidan chiqarilgan qarorga muvofiq.

64- mashq. Gaplarni o'qing, leksik-uslubiy xatolarni aniqlang va izohlang.

1. Litsey oshxonasida ovqatlanish xavfsizligi oyligini o'tkazdi. 2. Hamma qo'shimchasi bor o'quvchilar yig'ilishga. 3. Mavjud chora-tadbirlar belgilangandan avval intizom yaxshilandi. 4. Pedagogik katta stjaga egaman. 5. Eshikni ochmasimdan kirishga taklif etdilar. 6. Bu yo'ldan yurish hozircha taqiqlanadi. 7. Ota vasiyatini quloqqa quyish, har qachon esdan chiqarmaslik kerak.

81- topshiriq. Quyidagi so'z birikmalaridan foydalanib, muayyan ish-harakatning qanday sabab bilan bajarilmaganligi yoki nima maqsadda bajarilganligiga oid gaplar tuzing.

Ma'nodosh so'zni topolmaganligi uchun, vergulni o'rin-siz ishlatganidan, fikrini asoslash maqsadida, muddati ko'rsatilmaganligi tufayli, telefon ishlayotganligi sababli, zudlik bilan yetkazish maqsadida, hisob raqami o'zgarganligi munosabati bilan, ko'chma ma'noni ifodalasin deb, tutuq bel-

gisi teskari qo'yilganligidan, ishontirish maqsadida, bosh harf bilan yozmaganligi uchun.

Hujjat matni aniqlik, ixchamlik, lo'ndalik, mazmuniy to'liqlik kabi talablarga javob berishi lozim. Bu xususiyatlar hujjatchilik tilining o'ziga xos uslubi, so'z qo'llash yo'llari, morfologik va sintaktik belgilari orqali ta'minlanadi.

Xizmat yozishmalarida aniqlik va mazmuniy tugalik fikrni aniq dalillar bilan asoslashga bog'liq. Hujjatchilikda bunday **dalil, asoslar** quyidagicha bo'lishi mumkin:

— rasmiy qonunlar, bitim va shartnomalarning tegishli moddalari, bandlarini ko'rsatish. Masalan: «*O'zR fuqarolik kodeksining 1135- moddasiga muvofiq*», «*Tuzilgan shartnomaning 3- bandiga asosan*» kabi;

— qonunchilik yoki kelishilgan shartlar, manzilning o'zgarganligini ta'kidlash. Masalan: «*boshqa shaharga ko'chishi munosabati bilan*»;

— raqamli ko'rsatkich, hisob-kitoblar asosida. Masalan: «*davlat raqami 10S6260 bo'lgan VAZ- 2107 rusumli yengil avtomobil bilan*»;

— mantiqiy asoslarni ifodalovchi «*shunga ko'ra*», «*munosabati bilan*», «*...ganligi sababli*», «*...ishi uchun*», «*oqibatida*», «*...masligi tufayli*», «*shu maqsadda*», «*guvohlik berishicha*», «*tekshiruv natijasiga binoan*» kabi qoliplashgan so'z birikmalari va h.k.

82- topshiriq. Matnni o'qing, uning zaruriy qismlarini aniqlang va tavsiflang.

TARJIMAYI HOL

Men, Sobirov Nodir Nozim o'g'li, 1995- yil 27- iyunda Buxoro shahrida xizmatchi oilasida tug'ildim. Otam — Sobirov Nozim viloyat yo'l qurilishi boshqarmasining bosh muhandisi, Onam — Nomozova Nasiba 18- o'rta maktabda o'qituvchi bo'lib ishlaydilar. Oilada 4 kishimiz. Ukam — Nasim 7- sinfda o'qiydi.

1992- yildan 2002- yilgacha Buxoro shahridagi 18- maktabda o'qidim. Maktabda sinf devoriy gazetasi muharriri bo'ldim. Ona tili va adabiyot fanlariga juda qiziqaman. Bu fan bo'yicha viloyat olimpiadasida 2- o'rinni egallaganman. Tennis bo'yicha respublika musobaqalarida faxrli o'rinlarni olganman.

9- sinfni tugatib, 2010- yilda Buxoro davlat universitetining akademik litseyiga o'qishga kirdim.

Mening turarjoyim: Buxoro shahri, Yangiyer ko'chasi, 51- uy.

(imzo) *N. Sobirov.*
2010- yil 21- may.

65- mashq. Quyidagi so'z va so'z birikmalarini daftaringizga ko'chiring va ma'nolarini izohlang, so'ngra ular ishtirokida gaplar tuzing.

Dehqon oilasida tug'ildim, savdo uyushmasi raisi, bo'lim mudiri vazifasida ishlaydi, maktabni tamomladim, o'qishga kirdim, lavozimida ishladim, a'zosiman, qatnashaman, uylanganman, turmush o'rtog'im, jamoat ishi, saylanganman.

83- topshiriq. **Ijtimoiy kelib chiqishi** va **ijtimoiy ahvoli** birikmalarining ma'nosini izohlang. O'zingizning ijtimoiy kelib chiqishingiz va ijtimoiy ahvolingiz haqida kichik matn tuzing.

66- mashq. Ariza namunasidagi bo'sh o'rinlarni to'ldirib, daftaringizga ko'chiring. Ajratilgan so'zlar ma'nosini izohlang.

Toshkent Davlat pedagogika universitet...
rektori prof. B. G'. Qodirovga
... fakulteti... II kurs talaba... Samad
Qosimovdan

ARIZA

Men «Umid» jamg'arma... **tanlovida** ... natijalarga erish... imtiyozli o'rinni **qo'lga kirit**... . Shuning ... «Umid» jamg'armasi men... Amerika Qo'shma ... ga o'qish uchun **yo'llanma berishga** ... qildi.

O‘qishimni Amerik... Shtatlari... Kaliforniya universiteti...
tarix fakultetida ... **ettirish uchun** ruxsat... ni **so‘ray**... .

(imzo) *S. Qosimov.*
2010- yil 28- may.

Ariza muayyan muassasa yoki mansabdor shaxs nomiga biror iltimos, taklif yoki shikoyat mazmunida yoziladigan rasmiy hujjat sanaladi. Ish yuritishda faol qo‘llanadigan rasmiy hujjat ham arizadir.

Arizalar mazmuni, uslubi, hajmiga ko‘ra turlicha bo‘ladi. Chunki o‘quvchi yoki talabanning turli masalalar yuzasidan ta‘lim muassasasi rahbariga yozadigan arizalaridan tortib ishchi-xizmatchining, fuqarolarning korxonaga boshlig‘i, hokimlargacha yozadigan arizalari bir-biridan farq qiladi. Bundan qat‘i nazar, har qanday arizada **quyidagi zaruriy qismlar** ifodalanishi lozim:

— ariza yo‘llanadigan muassasa nomi yoki rahbarning vazifasi, unvoni, ismi, otasining ismi va familiyasi;

— ariza yozuvchining turarjoyi yoki vazifasi, ismi, otasining ismi va familiyasi;

— hujjat nomi (**Ariza**);

— ariza matni (**iltimos, taklif yoki shikoyat**);

— zarur bo‘lgan holatda ilova qilinadigan hujjatlar nomi;

— qog‘ozning chap tomonida ariza yozilgan vaqt (**yl, kun va oy**);

— qog‘ozning o‘ng tomonida ariza yozuvchining imzosi, ismi va otasining ismi bosh harflari, familiyasi.

67- mashq. Berilgan gaplarni yuqorida ko‘rsatilgan zaruriy qismlar tartibiga amal qilgan holda joylashtirib, daftaringizga ko‘chiring.

Kasalligim tufayli qishki sinov va imtihonlarni o‘z vaqtida topshira olmadim. Toshkent yuridik kolleji direktori M. Mirhamidovga. I. Abdullayev. Shu sinov va imtihonlarni topshirishga ruxsat berishingizni so‘rayman. Ariza. 2010.23.02. Arizamga

kasalligim to'g'risidagi tibbiy ma'lumotnoma ilova qilindi. 2-bosqich talabasi Ilhom Abdullayevdan.

84- topshiriq. Litseyingiz direktoriga o'quv (akadem) ta'til berishni so'rab ariza yozing.

68- mashq. Quyidagi birikmalarni daftaringizga ko'chiring va eslab qoling. Ulardan foydalanib to'rtta gap tuzing.

Boshqa shaharga ko'chishimiz munosabati bilan, mehnat ta'tili berishingizni so'rayman, ilova qilindi, ilova qilingan hujjatlar asosida, kasalligi tufayli, moddiy qiyinchiliklar sababli, ozod etishingizni so'rayman, o'zim haqimda quyidagilarni ma'lum qilaman, ijozat berishingizni so'rayman, yoshlar nomidan so'raymiz, yordam berishingizni so'raymiz, deb hisoblashingizni so'rayman, haqida qaror chiqarishingizni so'rayman, aytilganlar asosida, kelmayotganligi sababli, moddalariga rioya qilgan holda, muddatini uzaytirishingizni so'rayman, da'vo talablarini tasdiqlash uchun, ushbu hujjatlarga muvofiq.

85- topshiriq. Matnni o'qing va mazmunini izohlang.

Men 2010- yil 14- oktabrdan 6- noyabrgacha onamning qattiq betobligi sababli darslarga qatnasha olmadim.

Qoldirgan 48 soat mashg'ulotni mustaqil ravishda o'zlashtiraman.

Ilova: onamning kasalligi to'g'risida tibbiy ma'lumotnoma.

69- mashq. Berilgan tushuntirish xatidagi nuqtalar o'rniga mos qo'shimcha va so'zlarni qo'yib, daftaringizga ko'chiring.

Litsey direktori T. Qodirovga.

3- bosqich talabasi A. Hotamovdan.

TUSHUNTIRISH XATI

Shu yil 15- dekabr kuni men fizika o'quv xonasida kursdosh ... E. Umarov ... mashg'ulot o'tkazayotgan edik. Men shoshilib ombir... olmoqchi bo'lib, stol... turtinib ket... . Stol nosozligi ... uning usti... shisha idish sindi. Biz nojo'ya harakat qilgan... yo'q, tasodif... shunday bo'ldi.

(imzo) A. Hotamov.
2010- yil 15- dekabr.

Tushuntirish xati xizmat (*o'qish*)ga aloqador masalani, uning biror jihatini yozma izohlovchi hujjatdir. Shaxsiy tushuntirish xatlari xodim (*talaba*) tomonidan muassasa (*o'quv yurti*) rahbari nomiga yoziladi. Unda ish (*o'qish*) jarayonida xodim (*talaba*) tomonidan sodir etilgan ayrim o'rinsiz xatti-harakatlar tafsiloti, ularning sabablari bildiriladi va dalillar bilan izohlanadi. Odatda tushuntirish xati mansabdor shaxs (*rahbar*) talabi bilan yoziladi.

Bu hujjat xodim (*talaba*) haqida biror qarorga kelish, unga nisbatan ma'muriy jazo chorasi qo'llash yoki qo'llamaslik uchun asos vazifasini o'taydi.

Tushuntirish xati xodim (*talaba*)ning o'z dastxati bilan yozilib, yozuvchi shaxs nomi qaratqich kelishigida (*masalan: N. Sobirovning tushuntirish xati*) rasmiylashtiriladi. Matn mazmuni aniq va ixcham tuziladi, sana va dalillar aniq ko'rsatiladi, yetarlicha izohlanadi, qo'shimcha asoslov hujjatlari ilovada beriladi.

70- mashq. Quyidagi qoliplashgan birikmalarni daftaringizga ko'chirib oling va xotirangizda saqlab qoling. Bu birikmalardan foydalanib, o'quv amaliyotida qatnashmaganingiz sababi haqida tushuntirish xati yozing.

Zaruriyat tufayli, betobligi sababli, shifoxonada davolanayotganligi uchun, nosozligi tufayli, yomon tashkil etilganligi sababli, joriy etilganligi munosabati bilan, imkoniyati yo'qligi tufayli, vafot etganligi sababli, ob-havo noqulayli-

gi uchun, o'zgarganligi munosabati bilan, xabar berilmaganligi sababli, e'tiborsizlik tufayli, ruxsat berilmaganligi sababli.

86- topshiriq. Matnni o'qing, ajratilgan so'zlarning ma'nosini izohlab, matn mazmuni nimaga qaratilganligini ayting.

Men, ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi Mahmuda Valiyeva, litsey kutubxonasidan **ijtimoiy** yo'nalish bo'limining 2- bosqich talabalari o'rtasida **mushoira o'tkazish uchun 10** (o'n) ta «She'r san'atlari» kitobini oldim.

Mashg'ulot tugagach, olgan kitoblarni **topshiraman**.

71- mashq. Nuqtalar o'rniga tegishli qo'shimchalarni qo'ying. So'ngra bu gaplarni tilxatning zaruriy qismlari tartibida joylashtirib, matn yarating.

Alisher Navoiy tavalludi... 570 yilligi munosabati bilan o'tkazil... anjuman oldi... kollej kutubxonasi ... R. Yunusov. Navoiyning hayoti va ijodiy merosini yorituvchi burchak tashkil et... maqsadida 50 (*ellik*) ta kitob ol... (*ro'yxat ilova qil...*). Tilxat. Men, o'zbek tili o'qituvchisi Rustam Yunusov. 2010.04.02. Kitoblarni 2010- yil 10- fevralda qaytarib topshirish majburiyat... zimman... olaman.

Toshkent qurilish kolleji direktori M. Asqarov... .

87- topshiriq. Savollarga javob bering.

1. Tilxatdagi yozuvlarni nega o'chirish yoki tuzatish mumkin emas?
2. Tilxat notarial idoralarida tasdiqlanishi shart bo'lgan holatlarni izohlang.
3. Buyum yoki pul miqdori tilxatda qanday ko'rsatiladi?
4. Qaysi holatda tilxat matnida guvohlar ko'rsatiladi?

88- topshiriq. Quyidagi so'z va so'z birikmalari yordamida 4 (to'rt) ta gap tuzing, ularni mantiqiy bog'lanishda joylashtiring.

Ishonchnoma tuzmoq, pul jo'natmasini olmoq, xizmat safari, mart oyi uchun, nomimga kelgan, ishonch bildirmoq,

vakolat bermoq, kursdoshimga, menga tegishli, huquqini bermoq, imzo qo'yishga, shartnoma tuzishga, uyushma kassasidan, pasportga ega, betobligim tufayli, imzosini tasdiqlamoq, bir yillik muddatga berildi.

Ishonchnoma muayyan muassasa yoki ayrim shaxs nomidan ikkinchi bir shaxsga uning nomidan ish ko'rish uchun yozma ravishda ishonch bildirilgan vakolatli hujjat sanaladi.

Mazmuni va vakolat egasiga ko'ra xizmat ishonchnomasi va shaxsiy ishonchnomalar farqlanadi.

Xizmat ishonchnomalari davlat idoralari, jamoat tashkilotlari tomonidan mazkur idoraning mansabdor shaxsiga uning shu idora tomonidan ish yuritishga vakil etilganligini tasdiqlash uchun beriladi. Bunday ishonchnoma idora rahbari tomonidan imzolanadi va tasdiqlanadi, shuningdek, amal qilish muddati ko'rsatiladi.

Shaxsiy ishonchnomalar ayrim shaxslar tomonidan o'ziga tegishli pul yoki qimmatbaho narsalarni borib olish uchun ishongan kishisiga ishonch bildirib yozgan hujjatidir.

Bunday ishonchnoma vakolat beruvchining ish joyi (ishlamagan taqdirda mahalla qo'mitasi) tomonidan muhr bilan tasdiqlanishi lozim.

72- mashq. Matnda tushirib qoldirilgan qo'shimchalarni to'g'ri topib qo'ying va shaxsiy ishonchnoma namunasini daftaringizga ko'chiring.

ISHONCHNOMA

Men, Kamol Yo'ldoshev, guruhdosh... Abdulla Ahmedovga Yakkasaroy tumanidagi 64- aloqa bo'lim... men... nom... kelgan 50000 (*ellik ming*) so'm miqdoridagi pul jo'natma... ol... uchun ishonch bildir.....

(imzo) *K. Yo'ldoshev.*
2010- yil 5- may.

K. Yoʻldoshev imzo... tasdiq... . Litsey kadr... boʻlim... boshligʻi

(muhr)

(imzo) A. Shukurov.

89- topshiriq. Berilgan soʻz birikmalari va gaplarni tartib bilan joylashtirib, xizmat ishonchnomasi namunasini tuzing va zaruriy qismlari oʻrmini chizmada koʻrsating.

Yunusobod tumanidagi 42- son madaniy mollar doʻkonidan shartnoma boʻyicha, Chilonzor tumanidagi Mirzo Ulugʻbek nomidagi litseyning xoʻjalik ishlari mudiri Hasan Boboyevga, litseyimizga ajratilgan 78550 (*yetmish sakkiz ming besh yuz ellik*) soʻmlik oʻquv qurollarini olishga ishonch bildiradi. Litseyning toʻrtburchak muhri. Litsey direktori B. Qodirov.

Ishonchnoma, Ishonchnoma 2010- yil 10- iyungacha amal qiladi. 2010.10.05. Tartib raqami: 18-104. Dumaloq muhr. Imzo.

90- topshiriq. Matnni oʻqing. Atoqli adib Oybekka berilgan tavsifni oʻz soʻzlaringiz bilan kengaytiring. Belgi ifodalovchi soʻzlar maʼnosini izohlang.

Talant qanchalik katta, qanchalik qudratli boʻlmasin, har nechuk yuzada boʻlmaydi, konga oʻxshash yerning qaʼrida boʻladi. Bu kon — talantni qazib olish uchun, avvalo, katta aql, undan keyin katta bilim, matonat, kuch, gʻayrat, bu-larning ustiga dard boʻlishi kerak.

Katta talant egasi Oybekda mana shu xislatlarning hammasi mavjud. Oybek mana shu xislatlari bilan xalqimizning maʼnaviy xazinasiga katta boylik qoʻshdi.

Yozuvchining umri yil bilan oʻlchanmaydi, ijodiy faoliya-tingning samarasi bilan oʻlchanadi. Oybek 400 yilga teng keladigan 40 yillik ijodiy faoliyatining bir lahzasini ham samarasiz oʻtkazgani yoʻq. Oybek bu jihatdan ham hozirgi va kelajak adabiy avlod qarshisida ustod boʻlib gavdalanadi.

A. Qahhor.

Tavsifiy matnlarda shaxs, narsa, voqea-hodisaning muhim belgilari aniq ma'lumotlar, sifatlovchi ifodalar orqali bayon qilinadi. Tavsiflashda shaxs yoki narsa-voqeani xolisona baholash bilan birga unga munosabat bildirish ham muhim hisoblanadi.

Bunday matnlar tilida xarakter-xususiyatni ifodalovchi sifatlar, belgining ortiqlik darajasini ifodalovchi leksik-grammatik vositalar, yasama sifatlar faol ishlatiladi. Shuningdek, shaxs harakat-holatining belgisini ifodalovchi ravishlardan o'rinli foydalanish talab qilinadi.

Shunga ko'ra tavsifiy matn yaratish zaruriy til vositalarni to'g'ri tanlash va qo'llashni, sifat va ravish yasalihi me'yorlarini, bunday so'zlardagi belgi ifodasining darajalanishini puxta bilishni taqozo etadi.

73- mashq. Insonga xos belgi-xususiyatni ifodalovchi so'zlarni ijobiy va salbiy munosabat bildirishga ko'ra ikki ustunga ajratib ko'chiring.

Halol, g'amxo'r, maqtanchoq, samimiy, sipo, yuvosh, qo'pol, mas'uliyatsiz, e'tiborli, mehribon, loqayd, jamoat ishlari sust, to'g'riso'z, beparvo, dangasa, talabchan, ko'ngilchan, shirinso'z, janjalkash, tashabbuskor, andishali, indamas, odamovi, kishilarga aralashmaydigan, obro'li, ginachi, sovuqqon, qobiliyatli, bilimi bo'sh, iqtidorli.

91- topshiriq. Yuqorida keltirilgan sifatlarning zid ma'no bildiruvchi muqobillarini lug'at yordamida toping va ular ishtirokida 4 (to'rt) ta gap tuzing.

92- topshiriq. Tavsifnoma matnini o'qing. Fe'l shakllarini topib, ma'no va vazifasini izohlang.

Akbar Rasulov umumta'lim maktabni a'lo baholar bilan tugatgach, 2010- yilda O'zbekiston Milliy universitetining huquqshunoslik fakultetiga hujjat topshirdi va test savollaridan yuqori ball to'plab o'qishga qabul qilindi.

O'qishga kirgan dastlabki kunlardan boshlab o'z qobiliyati bilan boshqa talabalardan ajralib turdi. Jamoat ishlarida faol

qatnasha boshladi. Universitet «Zukkolar klubi» a’zosi sifatida talabalar o’rtasida bir qator ma’naviy-ma’rifiy tadbirlarni o’tkazdi. U ingliz tilini yaxshi biladi, erkin gaplasha oladi. Bu tildagi ilmiy ma’ruzalari bilan chet mamlakatlarda o’tkazilgan ikkita anjumanda qatnashdi. «O‘zbekiston Respublikasi mustaqilligining huquqiy asoslari» mavzusidagi ma’ruzasi Buyuk Britaniyaning Manchestr universiteti rahbariyati tomonidan munosib taqdirlandi.

U — yaxshi sportchi. Milliy kurash bo‘yicha bir qancha musobaqalar sovrindori.

Akbar Rasulov o‘z ustida tinmay ishlaydi, a’lochi va iqtidorli talaba sifatida universitet talabalari orasida yaxshi obro‘ga ega.

U doimiy ravishda o‘z malakasini, siyosiy-ma’naviy va huquqiy saviyasini oshirish ustida qat’iyat bilan ishlaydi.

A. Rasulov — kamtarin, to‘g‘riso‘z, do‘stlarga nisbatan g‘amxo‘r va mehribon.

Tavsifnoma «Is’tedod» jamg‘armasi tashkil etgan Buyuk Britaniyaning Manchestr universitetiga talabalikka yuborish uchun o‘tkazilayotgan tanlov tashkiliy hay’atiga taqdim etildi.

93- topshiriq. a) xodim (*talaba*)ning ish (*o‘qish*)ga munosabatini ifodalovchi quyidagi so‘z va so‘z birikmalarini o‘z misollarinigiz bilan to‘ldirib, daftaringizga ko‘chiring.

Vijdonli, mehnatsevar, tashabbuskor, ishni o‘z vaqtida bajaradigan, ongli, dunyoqarashi keng, siyosiy yetuk, o‘zi va o‘rtoqlariga talabchan, o‘z ishini yaxshi biladigan, intizomli, hozirjavob, mas’uliyatli

b) ushbu so‘z va qoliplashgan so‘z birikmalaridan foydalanib, guruhdoshingiz (o‘qituvchingiz)ning o‘z ishiga munosabatini yorituvchi tavsifnoma matnini tayyorlang.

74- mashq. Zarur so‘z va so‘z birikmalarini qo‘shib, gaplarni to‘ldiring. Fe’l shakllarining qo‘llanishiga e’tibor bering.

1. Men Ilhom Shokirov... 2010- yildan ... taniy... . 2. Shu litsey... ingliz tili guruhi... birga o‘qiy... . 3. I. Shokirov intizomli...,

...,, talaba... tanilgan. 4. Litseyimizning jamoat ishlari... faol qatnash... . 5. U sport ... muntazam shug‘ullana..., shu yilgi respublika festivalida stol tennisi... faxrli uchinchi o‘rin... egal... . 6. U ingliz til.....biladi, erkin so‘z... ola... . 7. Ingliz tili-dagi ko‘plab badiiy kitob ... mustaqil o‘qiy... . 8. Shun... ko‘ra, men Ilhom Shokirovni Mirzo Ulug‘bek nom...sti pendiyani olish ... tanlovda qatnashish... tavsiya eta....

94- topshiriq. O‘qish va jamoat ishlarida ijobiy ishlari bilan o‘zini ko‘rsata olgan guruhdoshingizni biror mukofot bilan taqdirlanishi uchun tavsiyanoma yozing.

Rasmiy-idoraviy hujjatlarni tayyorlashda uning zaruriy qismlari joylashishiga, matn mazmuni tarkibiy qismlarining ketma-ketligiga, tinish belgilarining to‘g‘ri qo‘yilishiga alohida e‘tibor berish lozim.

Shu maqsadda **quyidagilarga doimo amal qilishni unut-mang:**

— bosma harflarda yoziladigan hujjat nomida barcha harflar katta harflar bilan yozilishi kerak.

Masalan: Tavsiyanoma emas, TAVSIYANOMA kabi;

— hujjat yuboriladigan muassasaning nomi qisqartirilmasdan to‘liq, bosh harflar bilan yozilish qoidalariga amal qilgan holda yoziladi;

— hujjat matnining asosiy qismlari xatboshi bilan yozilishi lozim. Qo‘shimcha qismlar asosiy fikrga bog‘langan tarzda undan so‘ng beriladi;

— shaxsiy hujjatlarda izohlanayotgan «Men» so‘zidan va izoh so‘z birikmasidan so‘ng vergul qo‘yiladi.

Masalan: Men, Mahmud Qodirov, ...

— tavsifnomada tavsiflanayotgan shaxs haqidagi ma‘lumotlar bir-biridan vergul bilan ajratib yoziladi.

Masalan: ...ning 2- bosqich talabasi, 1998-yilda tug‘ilgan, o‘zbek... kabi.

75- mashq. Gaplarni o‘qing. Majhul nisbat va buyruq-istak mayli shaklidagi fe‘llarni aniqlab, ikki ustunga ajratib daftaringizga ko‘chiring va ulardagi qo‘shimchalarning ma‘no vazifasini izohlang.

1. Bosh muhandis Shavkat Azimov 2010-yilning 16-mayidan 23- mayigacha Farg‘ona shahriga xizmat safariga yuborilsin. 2. II bosqich talabalarining o‘zlashtirish darajasini tekshirish uchun quyidagilardan iborat komissiya tuzilsin. 3. Yulduzxon Ibrohimjon qizi 2010.21.05 dan xodimlar bo‘limi boshlig‘i lavozimiga qabul qilinsin. 4. Ilmiy bo‘lim bosh mutaxassisi L. Azizov navbatdagi mehnat ta‘tilidan qaytib, 2010.12.04 dan o‘z vazifasini bajarishga tushdi deb hisoblansin. 5. Litsey jihozlari va boshqa buyumlarini yo‘qlamadan o‘tkazishda quyidagi muddatlar belgilansin. 6. Buyruqni nazorat qilish o‘quv bo‘limi mudiri N. Usmonov zimmasiga yuklatilsin. 7. Lobar Abduroziq qizi 2010.28.09 dan 250000 so‘mlik maosh bilan Yunusobod tumani xalq ta‘limi bo‘limining bosh metodisti lavozimiga tayinlansin.

76- mashq. Berilgan so‘z birikmalari asosida shunday gaplar tuzingki, ularning kesimi majhul nisbatdagi fe‘llardan iborat bo‘lsin.

O‘z roziligi bilan, yetakchi mutaxassis lavozimiga, mehnat shartnomasidagi muddat tugashi munosabati bilan, moliyaviy yo‘qlama o‘tkazish uchun, O‘zR MK 12- moddasining 2- bandiga ko‘ra, shtat jadvali bo‘yicha, malaka oshirish kursida bo‘lishi davrida, mashg‘ulotlarda qatnashmaganligi sababli, oylik maoshi 300000 so‘m miqdorida, sinash muddati bilan, taftish o‘tkazish uchun.

Muayyan muassasa, tashkilot oldida turgan asosiy va kundalik vazifalarni hal qilish maqsadida buyruq, farmoyish, ko‘rsatma kabi **farmoyish hujjatlari** tayyorlanadi. Buyruq loyihasi bosh mutaxassislar, huquq maslahatchisi, bosh hisobchi bilan kelishilgan holda tuziladi.

Buyruq matni muassasa blankasida yozilib, asoslovchi (kirish) va farmoyish qismlardan tashkil topadi. Asoslovchi qismda buyruqdan maqsad, shart-sharoit ko‘rsatiladi, asos qilingan buyruq (*hujjat*)ga havola qilinadi. Asoslashga ehtiyoj bo‘lmagan hollarda to‘g‘ridan to‘g‘ri buyruqning farmoyish qismi beriladi.

Buyruqning farmoyish qismi yangi satrdan «BUYU-RAMAN:» soʻzini bosh harflar bilan ikki nuqta qoʻyib yozishdan boshlanadi. Shundan soʻng farmoyish yozi-ladi. Agar farmoyish bir nechta boʻlsa, bandlarga ajra-tilib, arabcha raqamlar bilan belgilanadi.

Farmoyishlarda biror vazifani kim, qanday va qachon bajarishi majhul nisbatdagi feʼlning buyruq (III shaxs, birlik) shakli bilan ifodalanadi (*tayinlansin, belgilansin, oʻtkazilsin, qabul qilinsin* kabi).

Farmoyish oxirida buyruqni nazorat qilish kimga yuklatilgani, baʼzan esa ilgari joriy yoki boshqa hujjat bekor qilinganligi qayd etiladi.

Baʼzan farmoyishdan soʻng buyruqqa asos boʻlgan hujjat nomi ham koʻrsatiladi.

95- topshiriq. Quyida berilgan namunaviy buyruq shakli asosida litseyingizda oʻtkazilgan koʻrik-tanlov gʻoliblarini taqdirlash toʻgʻrisidagi buyruq loyihasini tayyorlang.

Hujjat matnini tuzishda quyidagilarga amal qiling:

— hujjat joʻnatilayotgan (yozilayotgan) tashkilot nomini, mansabdor shaxs ismi, otasining ismi va fa-miliyasini rasmiy nomlanishlariga toʻla muvofiq holda yozish;

— hujjat matniga aniq sarlavha qoʻyib, sarlavhani bosh harflar bilan yozish; masalan: *XIZMAT SAFARI HAQIDA*;

— hujjat turiga muvofiq uning zaruriy qismlarini oʻrniga muvofiq joylashtirish, tartibi, harflar hajmini toʻgʻri belgilash;

— gap qurilishida soʻzlar tartibiga qatʼiy rioya qilish;

— matnda koʻchma maʼnoli soʻz va iboralarni, qochi-riq yoki kinoyaga ishora qiluvchi birikmalarni, mavhum maʼnoli soʻzlarni qoʻllamaslik;

— murakkab tuzilishdagi jummalardan, ritorik va his-hayajon mazmunidagi gaplardan foydalanmaslik;

— norasmiy va asoslanmagan maʼlumot yoki dalil-larni kiritmaslik;

- muayyan andazaga solingan, qoliplangan, soha atamasi sifatida qabul qilingan birikmalarni qo‘llash;
- qabul qilinmagan qisqartma va belgilarni qo‘llamaslik;
- so‘zlar va gaplarda imlo me‘yorlariga amal qilish, tinish belgilarni o‘z o‘rniga to‘g‘ri qo‘yish, tuzatish yoki o‘chirishlarga yo‘l qo‘ymaslik;
- matnning yozilish sanasini, imzolovchi shaxs lavozimi va ismi, familiyasini aniq ko‘rsatish. Masalan: 2010- yilning 18- oktabri, «Hashar» shirkati raisi Said Olimov kabi.

Vazirlik nomi
Muassasa nomi

SARLAVHASI

00.00.0

joyi

№ _____

B U Y R U Q

Asoslovchi (kirish) qismi

BUYURAMAN:

2. _____

3. _____

4. _____

5. Buyruq ijrosini nazorat qilish _____

zimmasiga yuklatilsin (lavozimi va familiyasi to‘liq yoziladi)

Direktor:

(imzo)

I.O. Familiyasi

77- mashq. Gaplarni o'qing. Bir ma'noli so'zlarni va fikrning aniq-ligini ifodalovchi so'z birikmalarini ajratib ko'chirib oling.

1. Buyruqdan ko'chirma buyruqning farmoyish qismi-dan oldingi hamma qismlarini qamrab oladi. 2. Pattada ma'lum kishiga muayyan miqdordagi pul, mahsulot, urug' (don) yoki boshqa narsalarni berish lozimligi haqida ma'lumot aks ettirilgan. 3. Birlashmaning 2010- yil 3- mart-dagi 03—58 raqamli buyrug'ini bajarish yuzasidan chora-tadbirlar belgilandi. 4. Xodimga uning xizmat lavozimi vazi-falariga kirmaydigan ishlar yuklatilsa, katta harflar bilan yoziladigan «tavsiya etaman» so'zi qo'llaniladi. 5. Boshqar-maning 2010- yil 18-oktabrdagi 152- raqamli buyrug'i bi-lan litseyga 4 (to'rt) ta kompyuter o'rnatildi. 6. Binoni isi-tish quvurlarini almashtirish ishlari joriy yilning 28- oktab-rigacha bajarilsin.

96- topshiriq. a) matnni o'qing. Matnda ifodalangan ma'lumotning mazmuniy tuzilishini izohlang.

Ming to'qqiz yuz o'ttiz sakkizinchi yilning avji bahor payti edi. ... Oybek bundan sakkiz oy oldin Yozuvchilar uyush-masidan o'chirilgan.

Botuni Samarqandda hibsga olishdi. U bir necha yildan beri qamoqda yotibdi. Sanjar Siddiqni Qibraydagi dam olish uyidan, Qurbon Beregin bilan Anqaboyni yozuvchilarning IV plenumi prezidiumidan ijod ahlining ko'zi oldida qo'llariga kishan solib olib ketishdi. O'sha plenumda Oybek bilan Hamid Olimjon uyushmadan o'chirildi. Shu joyning o'zida a'zolik hujjatlari tortib olindi.

Fitrat, Cho'lpon, Qodiriy, G'ozzi Yunus, Elbek, Us-mon Nosirlarni fosh qiluvchi maqolalarning keti uzilmaydi. Ular bu xil hujumlardan qamalganlaridan keyin ham qutu-lishmadi.

Oybek o'sha paytlarda bolalari bilan tor bir uyda yashardi. Ijod qilish uchun mutlaqo sharoit yo'q edi. Er-xotin o'ylab-o'ylab, yashab turgan xonaning shifti bilan poli oralig'ida boloxona qilishdi. Oybek unga narvonda chiqar, to sahargacha

muk tushib yozardi. Yozib charchagan paytlarda qaddini rost-
lasa boshi shiftga tegardi. Kunduzlari ba'zan Eski Jo'vadagi
«Oktabr» kutubxonasiga borib yozardi.

Bu kutubxona ilgari «Turon» nomi bilan atalgan. Abdulla
Qodiriy, Cho'lpon, Fitrat, G'afur G'ulom, Oybek, Mirte-
mirlar bu yerga tez-tez kelib turishgan.

S. Ahmad,
«Yo'qotganlarim va topganlarim» kitobidan.

b) matndagi fe'l shakllarini majhul nisbatda qo'llang va maz-
munidagi farqlarni ayting.

Bir voqea yoki holat (*shaxsning yashash joyi, vazifasi yoki muassasa faoliyati*) haqida axborot beruvchi hujjat **ma'lumotnomadir**.

Mazmuni va xususiyatiga ko'ra xizmat ma'lumotnomasi va shaxsiy ma'lumotnoma farqlanadi.

Xizmat ma'lumotnomalarida muassasa yoki xo'jalik faoliyatiga bog'liq bo'lgan holat va voqea-hodisalar to'g'risida rahbarga yoki yuqori tashkilotga xabar beriladi. Bunday ma'lumotlarga matn mazmunini ochuvchi sarlavha qo'yilishi lozim.

Masalan: «*Litsey o'qituvchilarining soni haqida*» kabi. Sarlavhadan so'ng (*ba'zan uning tarkibi-da*) xabarga oid sana ko'rsatiladi. Masalan: «*2010-yil 1-oktabrdagi holatga ko'ra*» kabi.

Shaxsiy ma'lumotnomalar muassasa, idoralar tomonidan fuqarolarning oilaviy yoki ish faoliyatidagi holatlarni tasdiqlovchi hujjat sanaladi. Xizmat ma'lumotnomalaridan farqli ravishda shaxsiy ma'lumotnomalarda ular yo'llangan idora yoki shaxs nomi ko'rsatilmaydi. Buning o'rniga matn so'nggida ma'lumotnomaning qayerga berilganligi yoziladi.

Masalan: «*Uy-joydan foydalanish boshqarmasiga taqdim etish uchun berildi*» kabi. Asosiy matnda shaxs haqida barcha ma'lumotlar aniq nisbatdagi hozirgi-kelasi zamon fe'l shakli orqali ifodalanishi lozim (*ishlaydi, yashaydi, o'qiydi* kabi).

97- topshiriq. Ma'lumotnoma matnini o'qing, ajratilgan so'zlarning ma'nolarini izohlang.

Litsey direktori
S. Sobirovga

Yotoqxonada yashovchi talabalardan tushgan shikoyatlar haqida

MA'LUMOTNOMA

2010—2011- o'quv yilining ikkinchi yarmida litseyning ikkita yotoqxonasida yashovchi 324 ta talabadan 56 ta ariza va **shikoyat** tushdi. Bulardan 34 tasi ariza va 12 tasi shikoyat **hisoblanadi**.

Arizalar moddiy ehtiyoj hisoblangan narsa va turli jihozlar berilishini **so'rab yozilgan** bo'lib, bu **ehtiyojlar** o'z vaqtida qondirilgan.

Shikoyatlardan 10 tasi **ko'rib chiqilgan**, 2 tasi ko'rish jarayonidadir. Shikoyatlar yotoqxonada Nizomi **qonun-qoidalariga muvofiq tarzda** ko'rib chiqilgan.

«Kamolot» yoshlar harakati
sardori (imzo)

N. Mahkamov.

78- mashq. Quyidagi so'z va so'z birikmalari ishtirokida gaplar tuzing, fe'llarni hozirgi-kelasi zamon shaklida qo'llang.

Talaba hisoblanmoq, iqtisodchi, lavozimida ishlamoq, yashamoq, ijarada yashagan, tikuvchi, ushlanib qolmoq, taqdim etish uchun, muhandis, maktab ma'muriyatiga, asos, topshirish uchun, qabul qilinmoq, tibbiy ma'lumotnoma, dorishunos, ko'rsatish uchun, oylik maoshi, ijtimoiy ta'minot bo'limiga.

98- topshiriq. So'z va so'z birikmalarini quyidagi savollarga javoblar tartibida joylashtiring:

Kim?	Qayerda?	Kim bo'lib?	Nima qiladi?
------	----------	-------------	--------------

Tuman shifoxonasida, ishlaydi, Aziz Ibrohimov, iqtisodchi, o'qiydi, Farg'ona akademik litseyida, ikkinchi bosqich talabasi, «Sharq tongi» tikuvchilik fabrikasida, bosh muhandis, tadbirkor, Yunusobod savdo markazida, lavozimida, hisoblanadi, dorishunos bo'lib, 18- sonli dorixonada, Buxoro shahar To'qimachilar tumanidagi.

79- mashq. Berilgan so'z birikmalari ishtirokida namunadagidek gaplar tuzing. Ko'makchili birikmalarni ma'nodoshlari bilan almashtirib daftaringizga ko'chiring.

***Namuna:** Ma'lumotnoma talab etilgan joyga taqdim etish uchun berildi.*

Ko'rsatish uchun, oliy o'quv yurtiga, topshirish uchun, kasaba uyushmasiga, berildi, Qo'qon shahridagi 18- umumta'lim maktab, taqdim etish uchun, ma'muriyatga, uy-joylardan foydalanish bo'limiga, 316- maktabgacha ta'lim muassasasiga, harbiy komissariatga, tuman ta'minoti boshqarmasiga.

99- topshiriq. Yaqin qarindoshlaringizning ish joylari haqida o'z tumaningizdagi biror yuqori idora nomiga ma'lumotnomalar namunasini tayyorlang.

100- topshiriq. O'z guruhdoshlaringizdan uchtasining yashash joylari haqida ma'lumotnoma matnlarini tuzing.

101- topshiriq. Matnni o'qing va mazmunini izohlang. Matnning qanday maqsadda yozilganini aniqlang.

Yosh xonimizg'a va padari arus shahanshoi Musulmonquli bahodir huzurlariga. Yosh shohimizning baxt va tole'lari ruhsiz tanlarimizga qayta boshdan ruh, ma'yus ko'ngillarimizga qaytib chiqmasliq umid bag'ishladi. Faqir qullari, mundan to'rt kunlar ilgari Toshkanddan sipohlar bilan umidsiz qaytishg'a majbur bo'lib, ul to'g'rida huzurlariga xabar ham yuborg'an edim. Shu holda biz sipohlar bilan Kirovchi yaqinig'a yetkan ham edik, orqamizdan bir chopar yetib,

Toshkandda Azizbekka qarshi isyon boshlang'anini, bizni ko'mak uchun Yusufbek hojining Toshkandga chaqirg'anligini so'zlab, uning ismidan bir maktub berdi. Men darhol sipohlarni Toshkand qaytishg'a buyurdim-da, xabar olg'ani ikkinchi kuni Toshkandga yetdim. Biz Toshkandga kirganda Yusufbek hoji boshliq olomon Azizbekni o'rda ichiga qamab yotar ekanlar. Olomon, ayniqsa, Yusufbek hoji bizni juda yaxshi qarshiladilar...

Men Yusufbek hojining bunchalik katta xizmati evaziga xon hazratidan ulug' bir martaba olib berishka va'da bergan edim, ul bunga qarshi uzr aytib, Toshkandga insoflik bir bek belgulsansa, manim uchun kifoya, dedi.

Uning xon janobidan kutgan bir marhamati bor ekankim, shu yaqinda savdo bilan Marg'ilonda yurgan yolg'iz o'g'lini noma'lum bir sabab bilan O'tabboy qushbegining qamag'anlig'ini eshitibdir. Uning bu xizmatini biror mukofotka arzigulik ko'rsalar, o'shal qamoqda bo'lg'an o'g'lini ozod etmak uchun xon hazratlarining qiladirg'on inoyatlari har bir narsadan ham unga azizroq bir mukofot bo'lur...

A. Qodiriy, «O'tkan kunlar» romanidan.

Bildirish (bildirishnoma) muayyan idora, uning rahbariga biror voqea-hodisa yoki xizmat faoliyatiga tegishli masalalar yuzasidan axborot berish maqsadida taqdim etiladigan hujjatdir.

Bildirishnomalarni tayyorlashda faqat biror voqea, holat haqida xabar berish bilan cheklanish yetarli emas, ularning sabablari tahlil qilinishi, xulosa chiqarilishi, takliflar berilishi ham lozim.

Shuning uchun bildirishnomalarda xulosa va takliflar aniq va ishonarli yozilishi talab qilinadi.

Bunday hujjatlar matni ikki qismdan iborat bo'lib, birinchisida, yozilishiga sabab bo'lgan voqea, dalillar berilsa, ikkinchisida, shunga oid xulosa va aniq takliflar bayon qilinadi. Agar bayon qilinayotgan ma'lumotlar aniq sana yoki vaqtga tegishli bo'lsa, bu sana yoki vaqt matn oldidan ko'rsatilishi lozim.

Masalan: 2010-yil 1-oktabrdagi holatga ko'ra kabi.

80- mashq. Nuqtalar o‘rniga tegishli qo‘shimchalarni qo‘yib, so‘z birikmalarini daftaringizga ko‘chirib oling va eslab qoling.

Masalan... o‘rgan... chiqdim, sizning ko‘rsatma... binoan, o‘z vaqti... bajarildi, ahvol... haqida, chora ko‘rish... so‘rayman, qiyinchilik... duch kelmoqda..., masala... ijobiy hal etilishi... so‘raymiz, zarur deb hisoblay..., qonun oldida javob berish... so‘ray..., yotoqxonada... tekshir..., qayta ko‘r... chiq... taqozo etmoqda, sharoit yo‘q... sababli, berilgan vazifa... muddat... oldin bajardim.

102- topshiriq. a) bildirishnoma shaklini to‘g‘ri to‘ldiring.

<p>Abu Ali ibn Sino nomidagi Buxoro akademik litseyi direktor o‘rinbosari B. Muqimovga</p>
<p>Kutubxona o‘quv xonasining ta‘miratlanishi haqida</p>
<p>BILDIRISHNOMA</p>
<p><i>Bildirishnoma matni (yozilish sabablari, xulosa, talab va takliflar).</i></p>
<p><i>Ilova: (zarur bo‘lsa).</i></p>
<p>Kutubxona mudirasi</p>
<p>(imzo)</p>
<p>S. Usmonova. 2010. 24. 08</p>

b) savollarga javob bering:

1. Bildirishnoma qanday varaqqa (bosma blanka yoki oddiy qog‘oz) yoziladi?
2. Qanday bildirishnomalarda matn sarlavhasi qo‘yiladi?
3. Qaysi holatlarda bildirishnomaga ilovalar berilishi mumkin?
4. Bildirishnomaning zaruriy qismlarini ayting.

81- mashq. Matnni o‘qing, unda nimalar haqida ma’lumot berilganligini izohlang, bildirishnomadan qanday farqlanishini tushuntiring.

Hammaga ma’lumki, mavjud «F» navi, ayniqsa, keyingi yillarda vilt kasalligi bilan juda qattiq zararlana boshladi. Bu kasallik 1948—1949- yillardayoq yoyilgan edi. Buning sababi: paxta maydonlariga asosan bir turdagi nav ekilib, viltning tez yoyilishi va aytish mumkinki, ommaviy tus olishiga qulay sharoit yaratib berildi. Ayniqsa, Andijon va Buxoro viloyatlari dalalarida 1960- yillarda kasallik keng tarqaldi... Olimlar bunga javoban viltga qarshi turli zaharli dorilarni ishlab chiqdilar. Bu dorilar paxta maydonlariga havodan, yerdan turib sepilyapti. Lekin baribir kutilgan natija chiqmayapti.

Barcha yangi navlarga «F» g‘o‘zasiga o‘xshash faqat madaniy urug‘largina asos bo‘ldi. Bir qarashda bu to‘g‘ri ham, axir seleksioner o‘simlikdagi foydali xususiyatni igna bilan quduq qaziganday misqollab, pardoqlab, avloddan avlodga o‘tkazib boradi. Shu sababli ham yangi nav yaratishda, asosan, madaniy navlar poydevor bo‘ladi. Akademik Muhiddin Jabborovichning ma’lumotlariga ko‘ra, Izboskandagi tajriba uchastkasida o‘n bir yil mobaynida viltga qarshi 250 dan ortiq yangi nav sinab ko‘rilgan; G‘ijduvon, Andijon, Qo‘qon va Chimboy uchastkalarida esa 150 dan ortiq nav tekshirilgan. Bu navlarning ayrimlarigina viltga biroz chidamli bo‘lib chiqqan. Fikrimizcha, buning sababi: o‘sha onalik va otalik sifatida ishlatilgan urug‘larning faqat bir-ikkita madaniy nav doirasida cheklanganligidir. Ularning hammasida so‘zsiz «F» navi ishtirok etgan. Natijada geografik va genetik jihatdan bir-biriga juda o‘xshash navlar o‘zaro chatishtirilganda olingan natija ham deyarli bir xil, ya’ni topilgan yangi nav viltga chidamsiz bo‘lib chiqavergan. Demak, «F» navida kasallikning tug‘ilishi yoki yoyilishining oldini oladigan himoya kuchi susayib ketgan. Biz mana shu tajriba natijalaridan saboq olib hamda seleksiya nazariyasining boshqa muhim yo‘llariga tayanib turib, o‘zimizdagi madaniy navni yovvoyi mexicanum naviga chatishtirish yo‘lini tanladik.

O‘. Usmonov, «Girdob» kitobidan.

82- mashq. Quyidagi soʻz va qoliplashgan birikmalar ishtirokida gaplar tuzing.

Pedagogik kengash qarori bilan, joriy yilda, yillik hisobot, xizmat safari, davomat va oʻzlashtirish, guruh yigʻilishida, ishlab chiqarish amaliyoti, rahbarlik qilmoq, hisobot davrida, ish rejasi, 2010- yilning ...dan ...gacha, qarorga muvofiq, malaka oshirish, topshiriq, tajriba oʻrtirmoq, bajarilmay qolmoq, yetarli shart-sharoit boʻlmagani uchun, jamoat ishlarida, madaniy-maʼrifiy ishlar boʻyicha.

Hisobot xizmat faoliyati yuzasidan muayyan ish, vazifa yoki topshiriqlarning bajarilishi haqida maʼlumot beruvchi hujjat sanaladi.

Hisobot shakl va mazmuniga koʻra bildirishnomaga oʻxshash boʻlsa-da, bunda qanday ishlar rejalashtirilgani, ularning bajarilish darajasi, bu yoʻldagi kamchiliklar va ularni bartaraf etishga oid takliflar kengroq beriladi.

Ish yuritishda rejalashtirilgan ishlar, xizmat safari yakuni yuzasidan hisobotlar yozish keng tarqalgan. Hisobot matni 1- shaxs nomidan yoziladi va hisobot beruvchi tomonidan imzolanadi.

83- mashq. Hisobot matnidagi nuqtalar oʻrnini tegishli soʻz va qoʻshimchalar bilan toʻldirib, matnni daftaringizga koʻchiring.

Sizning topshiriq... binoan 10—15- sentabr kunlari Buxoro shahrida xizmat safari... boʻldim. Bundan maqsad viloyat gazlashtirish idorasi... xoʻjalik... xususiy xonadonlarga gaz oʻtkaz..... ellik kilometr (diametri 30 mm) quvur yetkazib berish... shartnoma tuzish edi.

Shartnoma tuzildi. Unga... quvurlar shu yil... 20- noyabriga... xoʻjaligimizga keltiriladi.

Ilova: 2010- yil 15- sentabrda tuzil... shartnoma nusxa...

103- topshiriq. Guruh rahbaringiz nomiga mutaxassisligingiz bo'yicha amaliyot natijalari haqida hisobot yozing.

104- topshiriq. Quyidagi matnni o'qing, uning mazmuniy tuzilishi hisobot matnidan qanday farqlanishini izohlab bering.

Litsey direktorining buyrug'iga binoan kasaba uyushmasi qo'mitasi raisi Z. Davronov, bosh hisobchi O. Komilov, taf-tish hay'ati a'zolari R. Rasulov, O. Yunusovlardan iborat komissiya tomonidan tuzildi.

Komissiya litsey kasaba uyushmasi hisobida turuvchi tala-balar yotoqxonasidagi barcha sport anjomlarining ahvoli va sifatini o'rganib chiqdi va quyidagi sport anjomlarini ishla-tish uchun yaroqsiz deb topdi:

1. Voleybol to'ri, 1 ta, bahosi 3000 so'm.

2. Voleybol to'pi, 2 ta (1 tasining narxi 1400 so'm), umu-miy bahosi 2800 so'm.

3. Shohmot (taxtasi bilan), 2 ta (1 tasining narxi 1600 so'm), umumiy bahosi 3200 so'm.

4. Futbol to'pi, 1 ta, bahosi 2500 so'm.

Komissiya yuqorida ko'rsatilgan va umumiy bahosi 11500 (o'n bir ming besh yuz) so'm bo'lgan sport anjomlarini hisob-dan chiqarish zarur deb hisoblaydi.

Dalolatnoma muassasa yoki alohida shaxslar faoliya-tiga tegishli harakat-holat, voqea, vaziyatni tasdiqlash, unga guvohlik berish maqsadida ikkitadan ortiq kishilar tomonidan tuziladi.

Mavjud holat, voqeani haqqoniy aks ettirish maqsa-dida dalolatnomalar bir necha shaxsdan iborat komis-siya, ayrim hollarda maxsus vakolatli yakka shaxs tomo-nidan imzolanadi.

Dalolatnomalar, asosan, moliya-xo'jalik ishlarini hisobga olish, taftish o'tkazish, baxtsiz hodisalarni ba-holash, turli tekshiruvlar o'tkazilganda tuziladi.

Dalolatnoma matnining sarlavhasi «...**haqida**» shakli-da yoki bosh kelishikda («...-**ish ahvoli**») yoziladi. Asosiy matn esa kirish va tasdiq (qayd) qismlaridan iborat bo'lishi lozim.

Kirish qismida hujjat tuzilishiga asos bo'lgan holat ko'rsatiladi, komissiya tarkibi to'liq yoziladi.

Tasdiq qismida komissiya tomonidan amalga oshirilgan ishlar qayd etiladi, aniqlangan holatlar yuzasidan taklif va xulosalar beriladi. Matn so'nggida dalolatnomaning necha nusxada (odatda uch nusxa) tayyorlangani ko'rsatilishi lozim.

84- mashq. Quyidagi so'z birikmalaridagi nuqtalar o'rniga tegishli qo'shimchalarni qo'ying va daftaringizga ko'chirib oling:

Ish... Topshirish haqida, buyruq... Asosan, ish haqi... Ushla... Qolin..., javobgarlik... Tortilsin, uch nusxa... Tuz..., quyida... Aniqla..., komissiya a'zo... Tomoni..., yangi tayinla... Xodim, ishtirok... Tuzildi, taftish o'tkaz..., ish... Qabul qil... Oldim, hisob... Chiqar..., yo'qlama daftar... Tekshir..., narsalar ro'yxat... Ilova qil..., yetishmas... Aniqlan..., hujjatlar.. Saqlan... Ahvoli, taftish qilin... Haqida, kassa... Topshir... Taklif et...di.

105- topshiriq. O'quv xonasidagi darslik, qo'llanma kabi adabiyotlar hamda o'qitishning texnik vositalari ahvolini tekshirish bo'yicha guruh tuzing va buning natijalarini yozgan dalolatnomaningizda aks ettiring.

Hujjat tayyorlash va **ish yuritishda imlo me'yorlariga** va tinish belgilarining to'g'ri qo'yilishiga qat'iy amal qilish lozim.

Hujjat matnida vergul, nuqtali vergul, ikki nuqta, qavs, tire nisbatan faol ishlatiladi.

Unutmangki, hujjat nomi va matn sarlavhasidan keyin nuqta qo'yilmaydi.

Vergul hujjat matnida qoliplangan kirish birikmalaridan so'ng, uyushiq va ajratilgan bo'laklar orasida, izohlovchi bilan izohlanmish o'rtasida qo'llanadi.

Masalan: «*Shuni hisobga olib, ...*», «*Men, 2- bosqich talabasi Umida Ibrohim qizi, ...*», kabi.

Nuqtali vergul izohlanayotgan voqea-hodisa, narsalarning tartib raqami qavs bilan ajratilgan soʻz, birikma va gaplardan soʻng qismlari mazmunan farqlanuvchi qoʻshma gaplar tarkibida ishlatiladi.

Masalan: *Talabaning majburiyatlari*:

1) *oʻquv yurti Nizomiga amal qilish*;

2) *dars va boshqa oʻquv mashgʻulotlarida faol qatnashish va boshqalar*.

Ikki nuqta hujjatlar matnida quyidagi holatlarda qoʻyiladi:

— matn tarkibida izohlanayotgan, sanalayotgan boʻlaklardan oldingi umumlashtiruvchi «**quyidagilar**», «**shu haqda**» kabi soʻzdan oldin;

— farmoyish hujjatlarida «*Buyuraman*» soʻzidan, *bayonnomaning «Kun tartibi», «Eshitildi», «Soʻzga chiqdilar», «Qaror qilindi»* kabi zaruriy qismlaridan soʻng;

— matnning «*Asos*», «*Ilova*» kabi qismlaridan keyin.

85- mashq. Kerakli oʻrinlarga tinish belgilarini qoʻying va qoʻyilish sababini tushuntiring.

1. Men Fargʻona viloyati Qoʻqon shahridagi Fargʻoniy koʻchasidagi 44- uyda yashovchi Tolibjon Qodirov ushbu vasiyatnoma orqali quyidagi topshiriqni beraman. 2. Asos boshqaruv raisining 2010- yil 18- oktabrdagi 152- raqamli buyrugʻi. 3. Tekshirishda quyidagilar aniqlandi.

1) barcha stol va stullar hisob maʼlumotlariga mos keladi;

2) uzunligi 4 metrlik 4 ta deraza pardasi yetishmaydi.

4. Ushbu vakolatni bajarish uchun unga mening nomimdan har qanday tashkilotga ariza bilan murojaat qilish zarur boʻlgan har qanday hujjatni olish imzo qoʻyish oldi-sotdi shartnomasini imzolash kabi huquqlarni beraman. 5. Qaror qilindi 2- bosqich talabasi Ahror Raupov Mirzo Ulugʻbek nomidagi stipendiyaga tavsiya qilinsin.

106- topshiriq. Biror hujjat matnini oʻqing, undagi tinish belgilarining qoʻyilish sabablarini izohlang.

107- topshiriq. Quyidagi soʻz va soʻz birikmalari yordamida gaplar tuzing, tinish belgilarini toʻgʻri qoʻyishga harakat qiling:

Qabul qilib olingan narsalar, ilova, bir tomondan, eʼtiborga olib, oʻquv yurtini tugatgach, koʻchib kelganligi sababli, soʻzga chiqdilar, aʼzolari, quyidagilar aniqlandi, shu haqdakim, tomonlarning huquqiy manzillari, oʻquv yurtining majburiyatlari, va boshqa buyumlari bilan taʼminlash, quyidagilar haqida tuzildi, daʼvogar, javobgar.

Qavs hujjat matnining biror boʻlagiga qoʻshimcha izoh berish zarurati boʻlganda qoʻllanadi. Bunda izohlovchi soʻz, manzil nomi, mablagʻ yoki miqdoriy koʻrsatkichni ifodalovchi raqam qavs ichida berilishi lozim. Masalan: 8500 (sakkiz ming besh yuz) soʻmlik.

Tire quyidagi holatlarda qoʻyiladi:

— izohlanmish bilan izohlovchi oʻrtasida. Masalan: *Javobgar — marhumning tugʻishgan singlisi.*

— ajratilgan gap boʻlaklari oʻrtasida. Masalan: *Ona-sinikiga — Buxoro shahar, Yangiyer koʻchasidagi 50- uyda yashovchi Muyassar Qayumovanikiga koʻchib ketgan.*

88- mashq. Quyidagi gaplarda qoʻllangan qavs va tirening ishlatilish sabablarini tushuntiring. Gaplarni sinonimlari bilan almashtirib, daftaringizga koʻchiring.

1. Rais — jamiyat bosh hisobchisi Ozoda Sobirova, aʼzolari — rejalash boʻlimi iqtisodchisi Aziz Hayitov, hisobchi Dilorom Ravshanovalardan iborat komissiya 2010- yil 3- martda taftish oʻtkazdi. 2. Muhandis O. Yoʻldoshevni hisoblash texnikasi boʻyicha malaka oshirish maqsadida 2 oy muddatga (2011- yil 15- yanvardan 2011- yil 15- martgacha) tajriba oʻtashga qabul qilishingizni soʻraymiz. 3. Qabul qilib olingan narsalar: 1) korxonada ishlovchi 128 xodimning shaxsiy hujjatlari (roʻyxatga ilova qilindi); 2010—2011- yillar uchun 54 hujjat (roʻyxat ilova qilindi). 4. Dalolatnoma 2 nusxada tuzildi: 1- nusxa — jamiyatning kadrlar boʻyicha nazoratchisiga, 2-nusxa — hujjatlar yigʻma jildiga solib qoʻyish uchun. 5. Hammasi boʻlib 14850 (oʻn toʻrt ming sakkiz yuz ellik) dona kitob olingan.

108- topshiriq. Qavs va tirening badiiy nutqda ishlatilishiga oid misollar toping, bu tinish belgilarining rasmiy ish uslubida qo'llanish holatlari bilan taqqoslab, farqini izohlang.

87- mashq. Matnni o'qing, qoliplashgan birikmalarni ajrating va daftaringizga ko'chirib oling.

Lekin ilmiy kengash yig'ilishlaridan birida Aziz axborot berayotgan paytda unga dabdurustdan luqma tashladi:

— Azizjon, siz, biologiya tarixidagi ayrim tajribalarni ro'kach qila turib, madaniy navni to'satdan yovvoyi, erkaklagan g'o'zaga chatishtiryapsiz. Shu paytgacha hali paxtachilik tarixida bunday tajriba qo'llanmagan. Vaholanki, bundan natija chiqishiga qat'iyon ishonasizmi yoki tavakkal qilib ko'ryapsizmi?

O'tirganlarning bari yalt etib Azizga qaradi. U avval ham ayrim olimlardan bu savolni eshitgan va qo'lidan kelgancha javobini bergan edi-yu, biroq hozirgi vaziyatda, ko'pchilikning ichida, yana o'z domlasidan bu savolni eshinishi Azizni dovdiratib qo'ydi. Nazarida hamma narsa, hatto hayot-mamoti ham o'zining bir og'iz javobiga bog'liqdek tuyuldi va dadil turib:

— Natija chiqadi! — dedi.

— Asoslab bering-chi!

— Bu murakkab masalani bir og'iz gap bilan asoslab berish qiyin, Muhiddin Jabborovich. Lekin shundayam harakat qilaman... Ko'ryapmizki, vilt tobora kuchayayapti. Ishlab chiqilayotgan ayrim yangi navlar esa joriy etilishi u yoqda tursin, hatto Davlat sinovidan ham olib tashlanyapti. Buning sababi, bizningcha: nuqul geografik va genetik jihatdan bir-biriga yaqin navlarning o'zaro chatishtirilishida.

Ilmiy kengashdagi bu noqulay vaziyatni o'rtadan ko'tarish uchun Rasul Olloyorovich Azizga muloyim boqqancha buyurdi:

— O'tiring.

Keyin «yana gapingiz bormi» deganday Muhiddin Jabborovichga tikildi. Muhiddin Jabborovich o'tirgan joyidan qo'zg'almay, so'zini davom ettirdi:

— Vaholanki... Men Azizjonning mehnatchanligidan sevingandim. Ilm kishisi shunday bo‘lmog‘i kerak. Ammo g‘ayratni ham bilib ishlatish kerak.

Shu yerda Aziz nimadir gapirmoqchi bo‘lgan edi, Rasul Olloyorovich unga «to‘xtang» deganday qo‘l silkib, Muhiddin Jabborovichga yuzlandi:

— Bu gapni keyinroq hal qilsak...

O‘. Usmonov, «Girdob» kitobidan.

Yig‘ilish va boshqa shu turdagi anjumanlarning bo‘rishini, unda qatnashchilar bildirgan fikr va qabul qilingan qarorlarni aniq, ixcham qayd etuvchi rasmiy hujjat **bayonnomadir**.

Yig‘ilishda ko‘rib chiqilgan masalalar yuzasidan bildirilgan barcha fikr-mulohazalar, tanqid va takliflar bayonnomada yoritilishi lozim. Bu axborotlarning aniqligi, to‘liqligi uchun mas‘ul hisoblangan majlis raisi va kotibi bayonnoma oxiriga imzo qo‘yadilar.

Bayonnomalar qisqa, to‘liq, stenografik, fonografik shakllarda bo‘ladi.

Qisqa bayonnomada yig‘ilishning kun tartibi, ma‘ruzachi va muzokaralarda qatnashuvchilarning ismi, familiyasi hamda qabul qilingan qarorlar ko‘rsatiladi.

To‘liq bayonnomada esa majlisda so‘zga chiqqanlarning barcha fikr-mulohazalari to‘liq berilishi lozim.

Bayonnoma kirish va uch asosiy qismdan tuziladi.

Kirish qismida yig‘ilish o‘tkazilgan tashkilot nomi, bayonnoma sanasi, tartib raqami, yig‘ilish joyi, rais va kotibning ismi, familiyasi, qatnashuvchilar ro‘yxati va soni (15 kishidan oshmasa, ismi va familiyasi, lavozimi, ish joyi ko‘rsatiladi) keltiriladi.

So‘ngra KUN TARTIBI bosh harflar bilan yozilib ikki nuqta qo‘yiladi va ko‘riladigan masalalar tartib raqami bilan beriladi.

Asosiy matndagi uch qism: ESHITILDI, SO‘ZGA CHIQQILAR, QAROR QILINDI so‘zlari ham katta

harflar bilan yozilgach, ikki nuqta qo‘yiladi va yangi satrdan ma’ruzachining ismi-familiyasi yoziladi.

109- topshiriq. Berilgan bayonnoma namunasini o‘qing, turini aniqlang va kun tartibini o‘zgartirib, asosiy qismlarini yangilang.

TOSHKENT DAVLAT SHARQSHUNOSLIK INSTITUTI
QOSHIDAGI XORIJIY TILLAR AKADEMIK LITSEYINING
2- BOSQICH «A» GURUHI TALABALARI YIG‘ILISHINING
3- BAYONNOMASI

2011- yil 10.02. Toshkent shahri.

Rais — I. Hasanov.

Kotiba — M. Muslimova.

Qatnashdilar: 24 talaba.

KUN TARTIBI

1. Qishki imtihon sessiyasiga tayyorgarlik va talabalar oldida turgan asosiy vazifalar. Guruh yetakchisi N. Yusupov axboroti.

2. Navro‘z bayramiga tayyorgarlikning borishi to‘g‘risida S.Hakimov axboroti.

1. ESHITILDI: N.Yusupov qishki imtihon sessiyasiga tayyorgarlik va talabalar oldida turgan galdagi vazifalar to‘g‘risida axborot berdi.

SO‘ZGA CHIQQILAR: A. Safarov, M. Ravshanov, T. Umarova.

QAROR QILINDI:

1) qishki imtihon sessiyasi haqidagi N. Yusupov axboroti ma’lumot uchun qabul qilinsin;

2) talabalarining galdagi vazifalari belgilab berilsin.

2. ESHITILDI: S. Hakimov Navro‘z bayramiga tayyorgarlikning borishi to‘g‘risida axborot berdi.

SO‘ZGA CHIQQILAR: U. Usmonov, O. Rasulova, K. Azizova.

QAROR QILINDI:

1) S.Hakimov Navro‘z bayramiga tayyorgarlikning borishi haqidagi axboroti ma‘lumot uchun qabul qilin-sin; 2) Navro‘z bayramiga tayyorgarlik kuchaytirilsin.

Rais (imzo) *I. Hasanov.*

Kotib (imzo) *M. Muslimova.*

88- mashq. Quyidagi so‘z va so‘z birikmalarining ma‘nolarini izohlang va ular ishtirokida gaplar tuzing:

Axborot bermoq, bayonnoma, so‘zga chiqmoq, so‘z olmoq, so‘z bermoq, ovoz bermoq, muhokama qilmoq, tavsiya etmoq, tayinlamoq, tasdiqlamoq, muhokamaga chiqmoq, faol qatnashmoq, hay‘at saylamoq, zimmasiga yuklamoq, topshirmoq, ta‘sis etmoq, qaror qilmoq, ma‘ruza qilmoq, fikr-mulohaza bildirmoq.

89- mashq. Nuqtalar o‘rniga tegishli so‘z va qo‘shimchalarni qo‘yib, bayonnoma matniga xos tartibda ko‘chirib yozing.

Hay‘at..., yig‘ilish... Bayonnoma..., eshit..., ozod qil..., mas‘uliyat..., o‘z... olmoq, ogohlan..., ma‘lumot uchun..., ahvoli..., axborot, zimma... yukla..., maqsad... muvofiq, bayonnoma... ko‘chirma, kun... e‘tiboran, belgila... qo‘y..., uzrli sabab....., e‘tiboran kuch... kirit..., tavsiya... .

Savol va topshiriqlar

1. *Hujjatning qanday turlari mavjud?*
2. *Hujjat tuzishda nimalarga amal qilinadi?*
3. *Yozgan hujjatingizning zaruriy qismlarini aytib bering.*
4. *Barcha harflari bosh harflar bilan yoziladigan so‘zlar qaysi hujjatlarda qo‘llanadi?*

ILOVALAR

1. Ariza shakli

Qayerga yoki kimga	
Ariza yozuvchining turarjoyi, lavozimi, to'liq nomi	
ARIZA	
Ariza matni (mazmuni)	
Ilova	
imzo	I. o. va familiyasi
sana (yil, kun, oy)	

2. Tarjimayi hol shakli

TARJIMAYI HOL	
Men, <i>(familiyasi, ismi, otasining ismi), (tug'ilgan sanasi, joyi)</i> _____ <i>oilasida tug'ildim.</i>	
<i>(Oila a'zolarining familiyasi, ismi, otasining ismi, ish (o'qish) joyi, lavozimi).</i>	
<i>(O'zining o'qish, mehnat va jamoatchilik faoliyati uchun olgan mukofotlari).</i>	
Bo'ydoqman (turmushga chiqmaganman, __ ta farzandim bor)	
Mening turarjoyim:	
imzo	ismi, familiyasi
sana	

3. Tushuntirish xati shakli

<p><i>kimga</i> <i>tashkilot nomi, rahbarning lavozimi,</i> <i>ismi, familiyasi + ga.</i></p>
<p><i>kimdan</i> <i>tushuntirish xati yozuvchining</i> <i>lavozimi, ismi, familiyasi + dan</i></p>
<p>TUSHUNTIRISH XATI</p> <p>Matn</p> <p><i>O‘qish (ish)ga kelganligi, topshiriqni bajarmaganligi va boshqa holatlarning sababi izohlanadi.</i> <i>Asoslovchi hujjat bo‘lgan taqdirda ilova etilganligi bildiriladi.</i></p> <p><i>Ilova:</i> _____</p>
<p>(imzo) _____ ismi, familiyasi</p>
<p>sana</p>

4. Tilxat shakli

<p>TILXAT</p> <p><i>Men, (tilxat beruvchining lavozimi, ismi, otasining ismi, familiyasi), (biror narsa beruvchining lavozimi, ismi, otasining ismi va familiyasi) -dan (olgan narsasining nomi, miqdori, zarur bo‘lganda bahosi, texnik holati) oldim.</i></p>
<p>(imzo) _____ ismi, familiyasi</p>
<p>sana</p>

5. Shaxsiy ishonchnoma shakli

ISHONCHNOMA

Men, (ishonch bildiruvchining to'liq nomi), (ishonchli shaxsning to'liq nomi)-ga (qavsda pasportining ma'lumotlari) (ishonch mazmuni, ya'ni topshirilayotgan vazifa bayoni (ba'zan muddati ham) ... uchun ishonch bildiraman.

(imzo)

ismi, familiyasi

yozilgan sanasi

Iшонch bildiruvchining imzosi tasdiqlanganligi
to'g'risidagi qayd

Imzoni tasdiqlagan shaxsning lavozimi, imzosi,
ismi va familiyasi

yumaloq muhr

sana

6. Rasmiy ishonchnoma shakli

ISHONCHNOMA

Tashkilot, idoraning to'rtburchak muhri, ishonchnoma raqami va berilgan vaqti

Matn

Iшонchnoma berilayotgan shaxs lavozimi, to'liq nomi, narsalar olinadigan muassasa nomi, nimalar olinishi, ishonchnoma berilishi sababi;

Iшонchnoma (sana) gacha amal qiladi.

Oluvchining shaxsiyatini tasdiqlovchi hujjat nomi va belgilari

rahbar lavozimi

(imzo)

(ismi, familiyasi)

(muhr)

7. Ilova xat shakli

... raqamli shartnomani imzolash haqida

Sizga ___ da biz tomondan imzolangan va muhr bilan tasdiqlangan _____ raqamli shartnomadan nusxa yo‘llayapmiz.

Ushbu shartnomani rasmiylashtirib, bir nusxasini bizga qaytarishingizni so‘raymiz.

Agar Siz qaytargan shartnomada shartnoma rekvizitlari to‘ldirilmagan holda bo‘lsa, ushbu shartnoma Sizning aybingiz bilan rasmiylashtirilmagan hisoblanadi.

___ da tuzilgan raqamli shartnomani imzolab va muhrlab Sizga qayta yo‘llayapmiz, shuningdek,

ni ham
(*hujjat nomi*)

ilova qildik, ushbuni shartnomaning ajralmas qismi deb hisoblashingizni so‘raymiz.

(lavozim) (imzo) (ismi, otasining ismi bosh harflari, familiyasi)

8. Dalolatnoma shakli

*Vazirlik, yuqori idora,
muassasa nomi*

TASDIQLAYMAN
(TASDIQLANGAN)
(imzo) familiya

DALOLATNOMA

sana

*Sana.
Matn sarlavhasi
(«...haqida»),
tuzilgan joyi*

Asos: *(muassasa rahbarining (sanadagi) – raqamli buyrug‘i yoki yuqori idoraning... – raqamli qarori).*

Raisi *(shaxs lavozimi, ismi va otasining ismi bosh harflari, familiyasi).*

A’zolari: *1. (lavozimi, ismi va otasining ismi bosh harflari, familiyasi).*

2. (lavozimi, ismi va otasining ismi bosh harflari, familiyasi).

3. (lavozimi, ismi va otasining ismi bosh harflari, familiyasidan iborat komissiya tomonidan (shaxs yoki shaxslar lavozimi, ismi, familiyasi) ishtirokida tuzildi.

ILOVALAR

MATN

Komissiya raisi (imzo)

Ismi va otasining ismining bosh harflari, familiyasi.

Komissiya a’zolari (imzolar)

Ismi va otasining ismining bosh harflari, familiyalar.

Ishtirok etganlar (imzolar)

Ismi va otasining ismining bosh harflari, familiyalar.

9. Telefonogramma shakli

Kinga:

(yo'lovchi tashkilot)

Telefonogramma yetkazuvchi

Qabul qiluvchi

(lavozimi, ismi, familiyasi)

(lavozimi, ismi, familiyasi)

tel.

(qabul qilingan vaqti)

TELEFONOGRAMMA

sana _____

joyi _____

matni _____

imzo.

10. Tavsifnoma shakli

<p><i>Tavsiflanayotgan shaxsning ismi, otasining ismi va familiyasi, tugʻilgan yili, millati, maʼlumoti, lavozimi</i></p>		
<p>TAVSIFNOMA</p>		
<p>Matn</p> <p><i>Tavsiflanayotgan shaxsning oʻqish (mehnat) faoliyati, oʻz ishiga munosabati, kasbiy mahorati, dunyoqarashi, axloqi, oilaviy ahvoli, mukofotlari haqida maʼlumot beriladi va xulosa chiqarilib, tavsifnoma nima maqsadda berilayotgani koʻrsatiladi.</i></p>		
tashkilot rahbari	imzo	ismi, familiyasi
muhr		sana

11. Tavsiyanoma shakli

<p>TAVSIYANOMA</p>	
<p>Matn</p> <p><i>Tavsiya etilayotgan shaxsning xususiyatlari: kasbiy malakasi, oilaviy, axloqiy jihatlari va faoliyati baholalanadi; tavsiya etilayotgan lavozim, aʼzolikka munosibligiga ishonch bildiriladi.</i></p>	
<p>Tavsiyanoma beruvchining lavozimi, toʻliq nomi</p>	
imzo	sana

12. Buyruq shakli. A

Gerb, muassasaning ramziy belgisi

Vazirlik nomi
Muassasa nomi

Muassasa xos raqami
Hujjat shaklining xos
raqami

BUYRUQ

Sana № _____
joyi
sarlavhasi (nima haqidaligi)

Asoslovchi (kirish) qismi

BUYURAMAN:

- 1.
- 2.
- 3.
- 4.
5. Buyruq ijrosini nazorat qilish.....ga yuklatilsin.

(lavozimi va familiyasi to'liq yoziladi)

Direktor

(imzo) i. o. familiyasi

B

Muassasaning ramziy belgisi

Muassasa nomi _____

Kadrlarning shaxsiy tarkibiga oid

Sana № _____

Joyi

BUYRUQ

Sarlavha

Matn

Buyruq mazmuni (baʼzan oylik maoshi ham koʻr-satiladi). Shaxsning familiyasi va buyurish mazmuni-ni ifodalovchi majhul nisbatdagi soʻz bosh harflarda yoziladi.

Asos:

Direktor *(imzo) i. o. familiyasi.*

Imzolar:

Kadrlar boʻlimi,

Bosh hisobchi.

13. Ichki ma'lumotnoma shakli

Jo'natiladigan idora yoki mansabdor shaxs nomi (ga)

MA'LUMOTNOMA

*Matn sarlavhasi
(...haqida)*

Matn

Voqea, holat yoki vaziyatning aniq ma'lumot va dalillar asosidagi bayoni o'tgan zamon fe'l shakllari orqali beriladi. Ma'lumotnomaga asos bo'lgan narsa-holat ko'rsatiladi.

Kotib(a) (imzo) ism, familiyasi

*(Moliyaviy ma'lumotlarda
bosh hisobchining imzosi va muhri qo'yiladi)*

14. Shaxsiy ma'lumotnoma shakli

Muassasa va u bo'ysungan yuqori idora nomi, manzili

№ _____

sana

MA'LUMOTNOMA

Ma'lumotnoma berilayotgan shaxsning to'liq nomi, unga oid holat bayoni ixcham beriladi.

*Ma'lumotnomaning maqsadi satr boshidan ko'rsatiladi. Ma'lumotnoma (qayerga)
-ga ko'rsatish (taqdim etish) uchun berildi.*

(Mansab, lavozimi nomlari) (imzo) (ism, familiyasi)

15. Hisobot shakli

<i>Hisobot sarlavhasi (idora, xo'jalik yoki shaxs-ning qachon, qanday faoliyati)... haqida</i>		
HISOBOT		
Matn		
<i>Ma'lum muddatga belgilangan ish, vazifaning qay darajada bajarilganligi haqidagi axborot bayoni</i>		
(lavozi nomi)	(imzo)	(ismi, familiyasi)
		sana

16. Bildirishnoma shakli

<i>(kimga, kimdan)</i> <i>Xabar yo'llangan idora, rahbarning lavozimi va to'liq nomi+ga yo'lovchi shaxs lavozimi, to'liq nomi+dan</i>	
BILDIRISHNOMA	
Matn sarlavhasi ...haqida	
Matn	
<i>Topshirilgan vazifa va unga aloqador masalalar haqida axborot bayoni, ilovasi bo'lsa, ilova ro'yxati beriladi.</i>	
Bildirishnoma tayyorlagan shaxs(lar) lavozimi	
(imzo)	ismi, familiyasi(lari)
sana	

17. Telegramma shakli

TELEGRAMMA

(yo'lovchi tashkilot)

Kimga:

Matn

ismi

Manzil,

familiyasi, sana

18. Bayonnoma shakli

Muassasa nomi, yig'ilish nomi va tartib raqami

BAYONNOMASI

Sana

Joyi

*Yig'ilish raisi va kotibining ismi,
famiyaliyolari*

Qatnashuvchilar soni yoki ro'yxati

KUN TARTIBI

Ko'riladigan masalalar tartib raqami bilan beriladi.

1. ESHITILDI:

SO'ZGA CHIQDILAR:

- 1.
- 2.

QAROR QILINDI:

- 1.
- 2.

2. ESHITILDI: *(yuqoridagi tartibda davom ettiriladi)*

Yig'ilish raisi

(imzo)

ismi, famiyyasi

Kotibi

(imzo)

ismi, famiyyasi

MUNDARIJA

Kirish.....	3
-------------	---

Nutq madaniyati

Til va nutq.....	4
Yozma nutq savodxonligi va nutq madaniyati asoslari.....	11
Nutq madaniyati sifatlari.....	18
O‘zbek adabiy tili me‘yorlari.....	38
Nutqning uslubiy shakllari.....	58
Matn turlari va tarkibi.....	64

Davlat tilida ish yuritish

Hujjat turlari va ish yuritish asoslari.....	80
Ilovalar.....	129

**NIZOMIDDIN MAHMUDOV,
ABDUROZIQ RAFIYEV,
IBROHIM YO‘LDOSHEV**

**NUTQ MADANIYATI VA DAVLAT
TILIDA ISH YURITISH**

Akademik litsey va kasb-hunar kollejlari uchun darslik

To‘ldirilgan yettinchi nashri

*Muharrirlar **Ra‘no Azimova, Abdurahmon Akbar**
Badiiy muharrir **Yasharbek Raximov**
Texnik muharrir **Yelena Tolochko**
Kichik muharrir **Gulbayra Yeraliyeva**
Musahhah **Umida Rajabova***

Litsenziya raqami № 163. 09.11.2009. Bosishga 2013-yil 7-noyabrda ruxsat etildi. Bichimi 60×90¹/₁₆. Ofset qog‘ozi. Tayms TAD garniturası. Shartli bosma tabog‘i 9,0. Nashr tabog‘i 7,72. Shartnoma № 82–2013. Adadi 5046 nusxada. Buyurtma № .

O‘zbekiston Matbuot va axborot agentligining Cho‘lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. 100129, Toshkent, Navoiy ko‘chasi, 30. Telefon: (371) 244-10-45. Faks (371) 244-58-55.

«PAPER MAX» xususiy korxonasi chop etildi. 100129, Toshkent, Navoiy ko‘chasi, 30.